

SPØR

-fortidsnytt
fra midt-norge

Nr 2 1994

9. Årgang

18. Hefte

– KAMP OG KONFLIKT –

redaktøren

Kjære leser

Tidene har ikke bare vært preget av fredelig arbeid og samhandling blant folk. Kamp og konflikt har også alltid vært en del av livet. Og det er god grunn til spørre om fenomenet kamp, i tillegg til å være styrt av sinne og aggresjon, er utøvd for lyst eller nytte. Det kan synes som om sverdslag er et nødvendig onde – eller er det også snakk om en manndomsprøve?

Når germanerne gikk til slag sang de en slags larmende sang. Den lyden sangen fikk, spådde om det skulle bli seier eller nederlag. «Særlig bestreber de seg på å få til grov klang og støtvide gny, ved at de setter skjoldene opp mot munnen så tonen skal svulle fullere og djervere av ekkoet.» Dette skrev romeren Tacitus om germanerne ca år 100 e Kr. Kampprop er et eldgammelt fenomen, utstøtt i den hensikt å skremme fienden slik at man økte muligheten for seier. Samtidig var det en «sivilisert» måte å forberede motstanderne på – man varslet at nå var kampen i gang.

Slik vi ser for oss den opphissede folkemengden i germanerhæren som Tacitus beskriver, forstår vi at de nødvendigvis tilhørte et organisert samfunn som kunne gå sammen i et angrep eller danne forsvar. For å kunne opptre i en samlet enhet mot en fiende krevde det en samlende faktor i et sosialt system – en lederskikkelse som kunne ta føringen og slik danne et grunnlag for indre samarbeid i stammen. Kampens og konfliktens vesen ble slik bestemt av den sosiale organisasjon som til enhver tid rådet i et samfunn.

Det arkeologiske kildematerialet har en kontinuerlig rekke av vitnemål om at det har hersket kamp og konflikt blant våre forfedre. Det er særlig gravgods og boplassfunn fra ulike perioder av forhistorien som gjenspeiler hvilken rolle krig, kamp og konflikt spilte i tidligere tider. Gjennom disse funnene kan vi lese hvordan steinaldermennesket utstyrte seg i angrep og forsvar, hvordan bronsealderens høvdingar

opptrådte ikledd praktvåpen i et sterkt hierarkisk samfunn mens stammens øvrige menn krysset klinger – og hvilken utrustning som var fremherskende blant jernalderens velvæpnede bondestand. Funn av økser, sverd, spyd og skjold gjenspeiler den tilsynelatende evige kamp i det jordiske liv.

Våpen i seg selv vitner om konflikt. Forekomsten og sammensetningen av funn og strukturer knyttet til såvel angrep som forsvar viser at kampteknikken har endret seg gjennom tidene og også hvilken bevissthet man hadde til krig og konflikt.

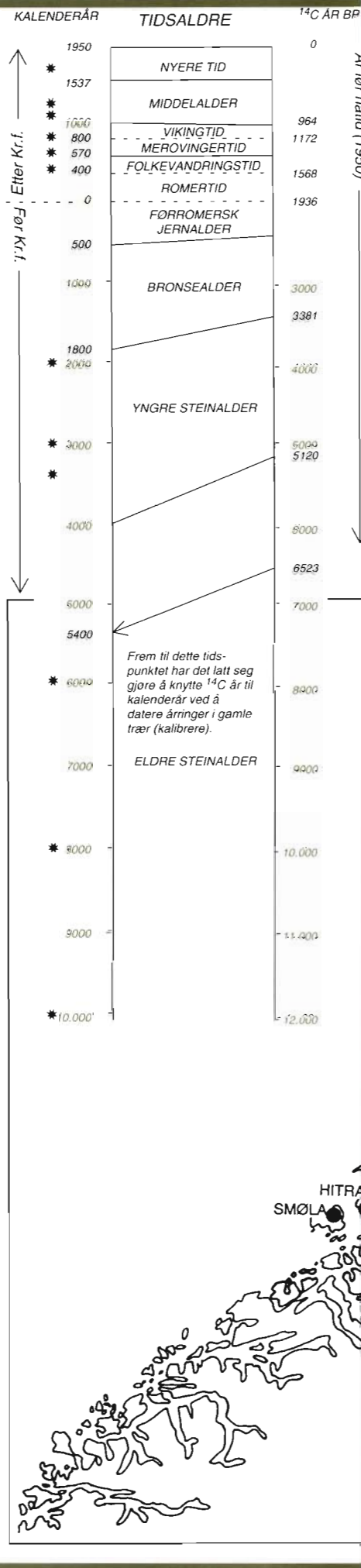
Tatt i betraktning at befolkningen i eldre tider var meget liten i forhold til dagens situasjon, skulle man tro det var rom for enhver til å utfolde seg uten å komme i konflikt med nabostammer. Men det kan synes som om ønsket om å stadig mer makt, prestisje og ressurser, er et fenomen som alltid har vært tilstede i menneskehetens historie. Det er mer snakk om relative enn absolutte faktorer – behovene blir mer definert ut fra hvordan omgivelsene har det enn hvordan de interne forholdene er.

Krigens psykologi er meget komplisert. En uendelighet av tema kan være utløsende faktorer for aggressive handlinger; – uenighet om ressurstilgang, intern ubalanse og indre maktkamp, religionskrig osv. Uansett hvor og hvorfor man går til krig har ethvert samfunn sin forklaring som rettferdiggjør handlingen. Det er den ideologien som er fremherskende i et gitt samfunn som avgjør hvordan man forholder seg til krig. Men enten man går til angrep på en nabostamme for å tilegne seg ønskede ressurser eller man er den part som forsvarer seg, kommer man inn i en evig sirkel der krig er og blir en del av virkeligheten. Likevel – man ønsker fred, men er ikke i stand til å dempe aggressiviteten og unngå krig. Det kan synes som om den krigerske mentalitet er en arvefaktor!

Forsidebilde:

Olav den Helliges fall på Stiklestad. Antemensale fra Holtålen kirke.
Foto: Oldsaksamlingen

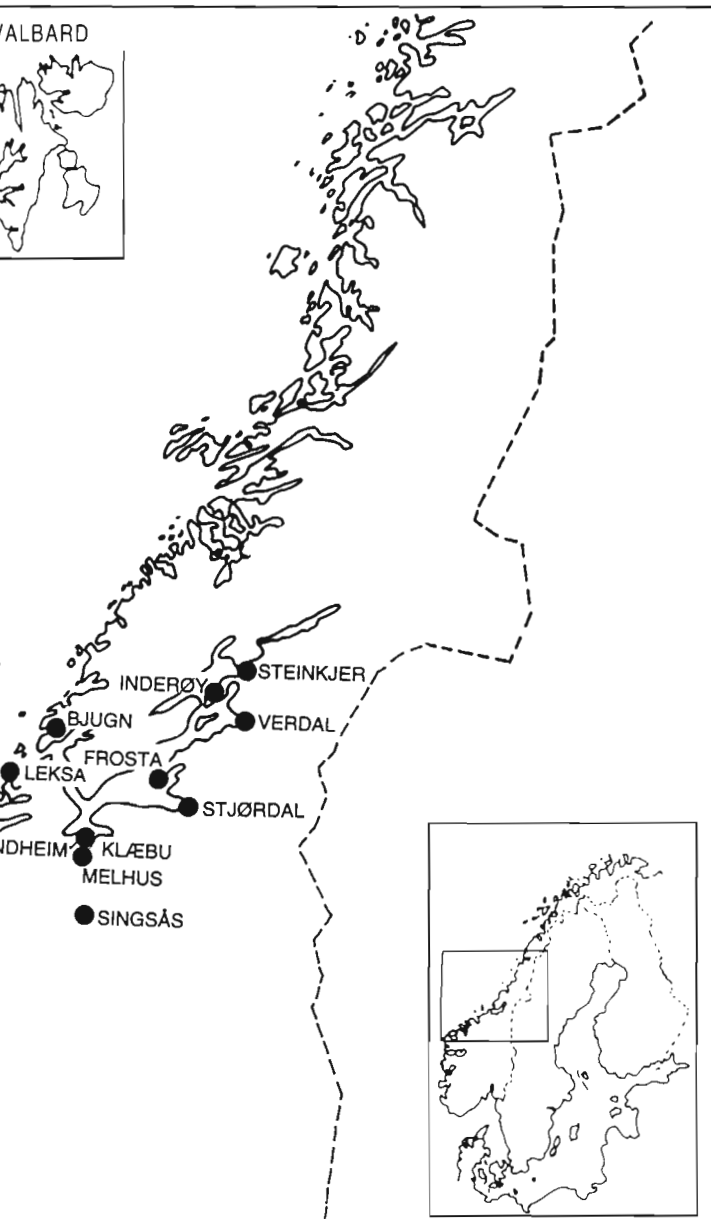
Aud Bleversjord

tidstabell

som viser inndeling av tidsaldrer i kaldenderår og ^{14}C -år, utarbeidet av S. Gulliksen ved Lab. for radiologisk datering, NTH. (Stjerne markerer tidsrom som omhandles i dette nummeret).

kart over steder som blir omtalt i bladet

INNHold

Våpen og ressursrikdom av Gundela Lindman.....	s 4
Våpen og kamp i bergkunsten av Kalle Sognnes.....	s 7
Bygdeborg av Kalle Sognnes.....	s 8
Dugnadsinnsats i Nord-Trøndelag av Ingrid Smedstad.....	s 11
Med røntgenblikk på fortiden av Richard Binns.....	s 12
Våpenfunnene fra yngre jernalder – avspeiler de urolige tider eller rangposisjoner i samfunnet? av Bergljot Solberg.....	s 16
100-årsiden av Kari Støren Binns.....	s 21
Borgen på berget – Sion, kong Sverres borg utenfor Trondheim av Axel Christophersen.....	s 22
Nytt på bokmarkedet.....	s 25
Sheela-na-gig – provokasjon - konflikt - forløsning av Sverre Krüger.....	s 26
"Ingen mann skal gjera valdsverk mot andre" – om Frostatingslovens motstandsrett og slaget på Stiklestad av Jørn Sandnes.....	s 31
Vikingenes våpenteknikk og kampteknikk av Kasper Andresen.....	s 34
"Enhjørningen" av Marek E. Jasinski.....	s 36
Nye funn av Lars F. Stenvik.....	s 41
Der Eirik Ladejarl brente ... – en strategisk by i austerveg av Anne Stalsberg.....	s 42
Norske skoleelever graver i russisk forhistorie av Ronald Nygård.....	s 45
Steinalderværet på Leksa av Kristian Pettersen.....	s 46
Ladoga-området tusen år etterpå – en fornminnereise i sveenes kjølvann av Anne Stalsberg.....	s 48
Årets 1000-ÅRSGJENSTAND.....	s 51

SPØR

Utgitt av:
Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet,
Utkommer to ganger pr år. Abonnement kan tegnes gjennom
bestillingsblankett på s 45 eller ved melding til redaksjonen.
Årskontingent kr 75,-. Enkelthefter kr 40,-.
Redaksjonens adresse:
UKIT Vitenskapsmuseet
Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
7004 Trondheim
Telefon: 73 59 21 70 og 73 59 21 14
Postgirokonto: 0 813 5 02 99 05 (Prosj. 710 146)
Redaktør: Aud Beverfjord
Fagredaktører: Kari Støren Binns
Ingrid Smedstad
Kalle Sognnes
Redaksjonssekretær: Marvel Runde
Layout: Aud Beverfjord
Bladet kan bare siteres med tydelig kildeangivelse.
Redaksjonen avsluttet 11. november 1994.
Sats og trykk: Wennbergs Trykkeri AS, Trondheim

VÅPEN OG RESSURSRIKDOM

av Gundela Lindman

På samme måte som menneskene i dag lider under krig, ble også fortidens mennesker hjemsøkt av vold og aggresjon mellom folkegrupper. Blant alle våre arkeologiske funn fins en lang rekke tegn på dette.

Arkeologi er et fag som egner seg godt når man skal studere generelle mønster i historien. Ved å studere historien over tusener av år kan vi få et samlet bilde av hva som skjedde – og hvordan det skjer. Det arkeologiske studiet av menneskenes krigerske tilbøyelighet kan avsløre deler av et mønster i den menneskelige aggresjonen, et mønster som viser sammenhengen mellom ressursrikdom og aggresjon.

Fortidens kriger

De mest tydelige tegn på fortidens vold er kanskje menneskeskjelett med skader etter våpen funnet ved utgravninger. Man har funnet skjelettdeler med spor av for eksempel sverdthugg eller pileskudd. I enkelte tilfeller kan pilespissen til og med sitte igjen, fast boret inn i skjelettdelene. I en myr i Porsmose i Danmark fant man en mann i 35-40 års alderen som var truffet av to kraftige pileskudd. Det ene hadde gått tvers gjennom brystbenet og vært direkte dødelig, og det andre hadde sneiet ansiktet ovenfra.

Våpen, et annet bevis på aggressiv adferd i fortiden, fins ofte som gravfunn eller offerfunn. En annen direkte opplevelse av fortidige kriger får man gjennom bergmalingenes skildringer av kamp mellom ulike grupper av mennesker. Innenfor det europeiske området fins scener allerede fra eldre steinalder som må tolkes som krigerske. En kjent scene på en spansk bergmaling viser to grupper bevæpnet med pil og bue som avanserer mot hverandre. Blant bronsealderens ristninger finnes også mange med tilknytning til menneskenes krigerske mentalitet. En helleristning fra Bohuslän viser to grupper av menn til hest med spyd og skjold.

Også spor som vitner om forsvarsverker, for eksempel de mange festningsanlegg av ulike slag, må tas til inntekt for menneskenes krigslyst i forhistorien. Den kategori man først tenker på er de såkalte bygdeborgene, som fins i stort antall. Sagn og tradisjoner knyttet til bygdeborgene har overlevd helt inn i historisk tid. Sagnene forteller om småkongene som bodde på bygdeborgene og hvordan de ble overfalt av fremmede røvere og fiender.

Den som har vil ha mer

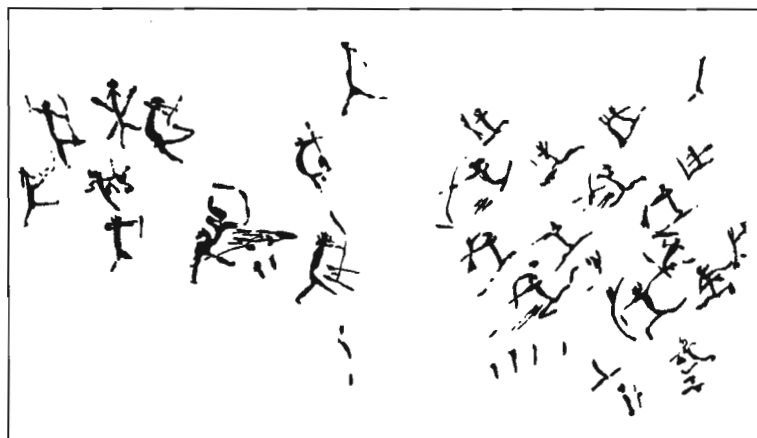
Når man ser tilbake og forsøker å forstå hvordan krigen oppsto, bruker man ofte å tenke seg at det er mangel på mat eller utkomme som er den viktigste faktoren. Men det er mange tegn som tyder på det motsatte: Det er ikke de som ressursfattige som setter i gang krigen, men de som har mye og som vil ha mer. Krigen er en organisert form for å nå det som maktpersoner synes er viktig, det som de innflytelsesrike personene, høvdingene og småkongene allerede har og vil ha mer av; makt, eienheter og innflytelse.

Det er altså blant de rike og de innflytelsesrike man skal lete etter krigens utspring. Disse gruppene av mennesker har mye å miste, noe som kan være en viktig grunn til å starte krig. Dessuten har de materielle muligheter. Krig krever ikke bare våpen, skip og krigere. Den krever også for eksempel tjenestefolk og undersåtter som kan ta hånd om det daglige arbeidet hjemme. I en tid da jordbruk, jakt og fiske var de viktigste næringskildene, kunne man ikke overlate innhøstning og fangst til sin egen skjebne, – man måtte ha undersåtter som kunne ivareta de hjemlige systemer når man selv var engasjert i krigerske foretak.

Et interessant spørsmål her er om det finnes en sammenheng mellom ressursrikdom og krigersk utøvelse. Fantet det i fortiden en sammenheng mellom på den ene siden spesielt god tilgang på mat og kontroll over kommunikasjoner, og på den andre siden krigslyst uttrykt i form av våpen i graver, boplassfunn og løsfunn.

For å forklare dette nærmere har undertegnede studert forholdet mellom ressursrike områder og våpenforekomster i fortiden.

En hellema-
ling fra eldre
steinalder
viser at men-
neskenes
krigerske til-
bøyelighet
har en lang
historie. Fra
Les Dogues,
Spania.

- fokus på aggresjon i fortiden

Ressurser og aggresjon

Ressursrike områder finner vi for eksempel ved kysten og særlig ved elvemunningene. Her fins spesielt gode matressurser, ikke bare fordi det er rikelig med føde, men også på grunn av variasjonsrikdommen: Om en ressurs forsvinner fins det andre man kan utnytte. Når man lever i marginalområdene der man er henvist til færre næringskilder, kan underskudd på en ressurs få katastrofale følger.

Havet, fjorddalene og elvene byr også på gode kommunikasjonsmuligheter, noe som er viktig for velferd, utvikling og rikdom. Når man befinner seg nær kommunikasjonsledene får man lett tilgang på råvarer og får tidlig ta del i nyheter og informasjon.

I dette studiet ble først de ressursrike områdene definert, og det er undersøkt hvilke områder som var bebodd. Dette skjedde gjennom å se på hvordan vanlige redskaper og graver var spredt innen et geografisk område. Det viste seg at de ressursrike områdene på ingen måte var de eneste bebodde områdene i fortiden. Tvertimot har menneskene tidlig avansert langt inn i betydelig mer ressursknappe og avsidesliggende områder. Til sist ble det foretatt en undersøkelse av våpnenes geografiske spredning. Våpen er jo det direkte uttrykket for at man planlegger og starter en krig. Våpen fungerte som en slags indikator på aggresjon i det arkeologiske materialet.

Det viste seg at våpnene fantes nettopp i de ressursrike områdene. Våpnenes geografiske spredning viser at det fantes større eller mindre grupper i mer eller mindre jevn avstand fra hverandre. Slike grupperinger av våpenforekomster kan man kalle for arnested for aggresjon. De krigerske foretagender springer ut fra de innflytelsesrike og rike personene. Det viste seg altså at det var en nær sammenheng mellom ressursrikdom og forekomsten av aggresjon.

Pilespisser

– til våpen- eller jaktbruk

Fra bronse- og jernalderen fins jo mange våpen av ulike slag: sverd, dolker, lanse- og spydspisser, økser, kniver, hjelmer, skjold og brynjer. Arkeologer har forsket mye på detaljene omkring disse våpnene. Man kjenner til alle disse ulike formene og kan beskrive hva som er den typiske be-
væpningen til forskjellig tid.

Fra steinalderen fins ingen slike metallvåpen. Man vet i det hele tatt svært lite om

våpenformer i denne tiden. Det fins riktignok både dolker av flint og såkalte stridsøkser av stein, men man vet ikke om de skal anses som egentlige våpen, eller om de bare er en slags symbolvåpen.

Arkeologene bruker ofte å påpeke at det fins få egentlige sikre stridsvåpen fra steinalderen, og at det tyder på at man i denne perioden levde fredelig sammen. Dette har delvis ført til at man har ansett at krigslysten var lav i steinalderen for siden å øke i intensitet i bronse- og jernalderen.

Blant de gjenstander som steinalderens mennesker etterlot seg, fins flere ulike typer av pilespisser, ofte tilvirket av flint. Pilespissenes utforming kan variere mye. En del er små mens andre kan være store og tunge. Noen har tverr egg mens andre har en spiss form. De fleste har en enkel utforming, noe som tyder på at de er blitt raskt tilvirket uten større omhu. Andre er bearbeidet noe, slik at de er fullstendig symmetriske og med en finhugget overflate.

Pilespissene av flint kobler man sammen med jakt. Man forestiller seg at steinaldermenneskene jaget ulike typer vilt. Men pil og bue er ikke bare et jaktredskap. Det er også et vanlig stridsvåpen.

Her støter man på et problem. Hvordan skal man kunne skille dem fra hverandre? I blant tenker man seg at dette overhodet ikke er mulig på grunn av at man kunne ha anvendt dem vekselvis enten til det ene eller til det andre. Men et slikt resonnement er ikke holdbart. I skildringer av jegerfolk på 1800- og 1900-tallet får man vite at de brukte å ha flere ulike typer pilespisser, hver og en tenkt til et visst formål. Eksempelvis fortelles det at hos noen jegere i Sentral-Afrika hadde man hele arten av ulike typer av pilespisser, de fleste med et godt presisert anvendelsesområde; de var tenkt brukt til for eksempel jakt på fugl, gasell, oter, fisk, stork, ape, antilope og løve.

*I gravfelt kan man finne mennesker som er begravd med våpen av ulike slag.
Her fra Fjærås bräcka, Halland i Sverige.
Foto: G. Lindman*

*Lave steinmurer er alt som er igjen av mange fortidige borganlegg.
Fra Halleberg i Sverige.
Foto: G. Lindman*

De ulike eksemplene fra senere tiders jegerfolk viser at en del pilespisser passet for stoviltjakt, andre ble utnyttet til jakt på smådyr og atter andre var tenkt anvendt i krig. Derfor er det rimelig å anta at også steinaldermenneskene hadde ulike typer av pilespisser som skulle brukes til ulike formål.

I bronse- og jernalderen la man ned mye tid og omsorg i våpenproduksjonen. Det

kunne være eksklusive håndverksarbeider, kanskje verdt en mindre formue etter den tidens målestokk. Man ville at et våpen skulle være vakkert slik at andre kunne beundre det. Et vakkert våpen ga status. Kanskje var det derfor man laget stridspilespissene spesielt vakre. Med vakker menes da at pilespissen var helt jevn og symmetrisk, og at den med stor omhu var hugget over hele flaten.

Pilespisser i skjelettdeler fra dyr

Men før man tar dette for gitt, må spørsmålet prøves. Fins det en måte å vise at det eksisterer en slik forskjell? Gjennom å se på hvilke typer pilespisser som er funnet i menneskeskjelett og i dyreskjelett kan man virkelig gjøre det. Man har gjort adskillige funn i skjelett av dyr som er blitt drept under jakt i forhistorisk tid. Det er dyr som for eksempel rein, villsvin, hjort, elg, urokse og fugl.

Ideen bak dette var at pilespissene i dyreskjelettet burde være eksempel på jaktpilespisser, og at pilespisser som ble funnet i menneskeskjelett først og fremst avspeiler stridsvåpen. Nå kunne man riktignok tenke seg at noen av skuddene mot menneskene var vådeskudd, men det er ikke særlig sannsynlig at det er tilfelle. Et gevær kan lett gå av ved et uhell, men et skudd med pil og bue krever at jegeren må konsentrere seg når han spenner buen. Dermed får han tid til å se hva det er han egentlig sikter på, og risikoen for et utilsikket vådeskudd blir temmelig liten.

Pilespisser i skjelettdeler gir oss altså mulighet til å etterprøve antagelsen om at vakre og særlig fint bearbejdede pilespisser er stridsvåpen og at de øvrige er jaktpilespisser.

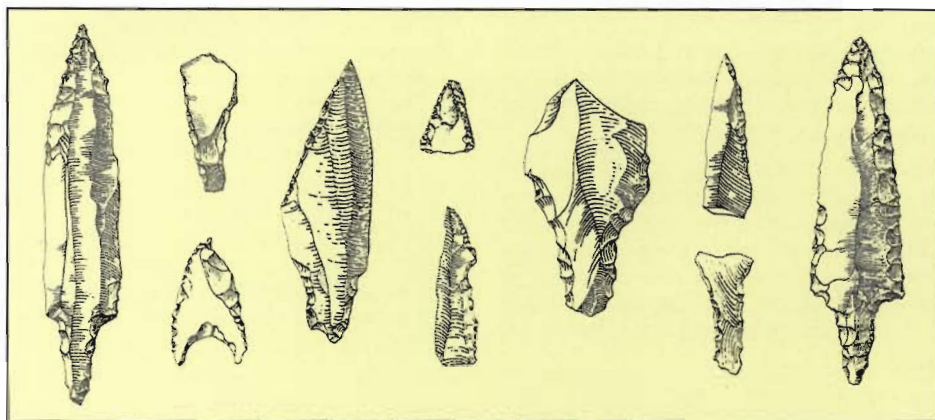
Sammenligner man de pilespissene som er funnet i dyreskjeletter og de som er funnet i menneskeskjeletter, viser det seg at det er en utvetydig og klar forskjell. De vakre pilespissene sitter i menneskeskjeletter. I dyreskjeletter savnes de vakre typene helt og holdent. Derfor kan man med god grunn slå fast at de vakre, fint bearbejdede pilespissene først og fremst er våpenpilespisser. Det lar seg med andre ord gjøre å dele inn pilespissene fra steinalderen i stridspilespisser og jaktpilespisser.

I studiet av fortidens krigslyst er det mye å arbeide videre med. Det fins mengder av spørsmål som ennå ikke er stilt. Men det er på det rene at vi har mye kunnskap å hente om vår egen adferd, også om vi ser bakover i tid.

Det er alltid en stor risiko for at forestillinger stivner i den ene eller andre retningen. På den ene siden sier man at fortiden var en periode med vold og skrekkelige aggressjoner. På den andre siden ser man steinalderen som fredfull og idyllisk. Det å se både de fredfulle og de aggressive sidene av fortiden gir et mer nyansert bilde, akkurat som dagens verden rommer både krig og fred.

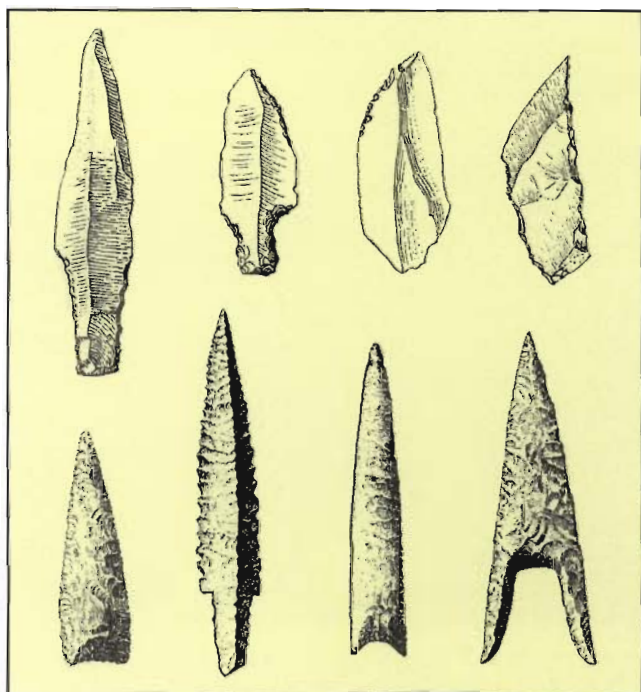
Litteratur:
Borgar från forntid och medeltid i Västersverige. Arkeologi i Västersverige 5. Göteborgs arkeologiska museum. 1992.
Lindman, G. 1985: Förhistoriska aggressionsstrukturer i det västsvenska landskapet. GOTARC. Series B. No 2. Göteborgs universitet. Göteborg.
Lindman, G. 1988: Power and influence in the Late Stone Age. A discussion of the interpretation of the flint dagger material. Oxford Journal of Archaeology. Vol. 7. No 2.

Forfatter:
Gundela Lindman er fil. dr. og ansatt ved Riksantikvarieämbetet i Kungälv.

For arkeologen er det en utfordring å finne ut i hvilken sammenheng de ulike typer av flintpilespisser er blitt brukt. Var de laget for jakt eller for krig?

Tegning: Anders Andersson

Eksempel på pilespisser av enklere type (øvre rad) samt omsorgsfullt utarbejdede pilespisser (nederste rad). Tegninger: Etter Montelius (øverste rad), etter ukjente tegnere (nederste rad)

Kysten er et eksempel på et miljø der man har naturressurser i overflod og der kommunikasjonene går betydelig lettere enn i de indre deler av landet. I det arkeologiske materialet er det en sammenheng mellom ressursrike områder og våpenforekomster. Foto: G. Lindman

VÅPEN OG KAMP I BERGKUNSTEN

av Kalle Sognnes

Vår rikholdige bergkunst kan på mange måter ses som en billedbok om fortiden. Mens symboler på mennesker, fotsåler og mannskapsstreker på båter, er svært vanlige, er egentlige menneskeframstillinger uvanlige. Enda sjeldnere er ristninger som vitner om våpen og kamp.

Rett nok forekommer det en del kampsener blant bronsealderens jordbruksristninger i Båhuslen, og enkelte steder er våpen avbildet på berget. Men slike ristninger er unntakene som bekrefter regelen. Den nordiske bergkunsten har generelt få vitnemål om kamp og våpenbruk.

Dette gjelder ikke minst i Midt-Norge. Noen av de ytterst få menneskeframstillingene vi finner her, ser ut til å bære sverd – som på Hegre i Stjørdal – men ikke en eneste gang finner vi at noen har trukket blankt. Selv om det også her er gjort funn av samtidige våpen – både økser og sverd – ser ikke bronsealderen og eldste jernalder, da disse ristningene ble laget, ut til å vært noen spesielt krigersk periode.

Mange av båtfigurene kan forestille svære krigsfartøyer, men de synes ikke å forestille sjøslag. Båtene seiler normalt ikke mot hverandre, men i samme retning – som mot et felles, fjernt mål.

På Bjørngård i Stjørdal finner vi en helt spesiell ristning, nemlig et bortimot en meter langt spyd, som står sammen med en mannfigur og en enkel båt. Kanskje kan denne gruppen tolkes som en scene. Også på et annet felt på Bjørngård finner vi spyd, men det er bare noen få centimeter langt og bæres av rytter.

En mulig våpenframstilling finner vi Oppauran, også i Stjørdal, der noen av strekene som angir mannskapet ombord på en båt ser ut til å holde skjold eller buer – eller kanskje økser.

Den nordiske bergkunstens fattigdom på våpen og på framstillinger av våpen og kamp står i sterk kontrast til den samtidige bergkunsten i Alpene. Disse to ristnings-

tradisjonene viser ellers store likheter i motivvalg. Den største samlingen av helleristninger i Alpene finnes i Val Camonica i Norditalia. I denne dalen, som er omtrent like lang som Stjørdalen, er det funnet flere hundre tusen figurer. Mange av disse figurene inngår i sceniske framstillinger som i alt vesentlig forestiller krig og kamp. Forskjellen mellom Norden og Alpene kan bero på ulike religiøse forestillinger, men reflekterer nok også at man i de to områdene har hatt ulike forhold til kamp og våpen. Det siste tusenåret før Kristi fødsel må ha vært en urolig tid i Val Camonica, og til slutt gikk det lokale camuniske samfunnet under i kamp ved romernes erobring av dalen i år 16 f Kr.

Forfatter:

Kalle Sognnes er professor i arkeologi ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

BYGDEBORGER – tilfluktssteder

av Kalle Sognnes

Ordet bygdeborg har en egen klang i norsk arkeologi. Når det nevnes ser man for seg den urolige folkevandringstiden da germanske stammer vandret over store deler av Europa med herjing og plyndring av byer og riker. Det er uvisst i hvor stor grad disse folkevandringene også berørte vår del av verden, men bygdeborgene har vært sett på som våre fremste vitnemål om at det også her var atskillig uro og strid.

Grunnlaget for å datere bygdeborgene til folkevandringstiden er imidlertid heller spinkelt. Rett nok er det på noen borgerfunnet materiale som kan henføres til denne perioden, men det store flertallet er udaterte. Sammenlikner vi med tilsvarende anlegg i Sverige, finner vi en langt større aldersmessig spredning. Mange er faktisk datert så seint som til vikingtid. I Finland kan de være enda yngre – fra korstogstiden, som tilsvarer vår tidlige middelalder. Undersøkelser som fylkesarkeologen i Møre og Romsdal, Bjørn Ringstad, nylig har gjort, tyder på at borgene også kan være anlagt før folkevandringstiden.

Bygdeborgene ligger ofte i ulendt terreng. De kan være vanskelige å identifisere. Det

er derfor liten grunn til å tro at vi har fullstendig oversikt over alle anleggene som finnes. Særlig i Sør-Trøndelag, med spredt bebyggelse i lange daler, må vi regne med at det ennå er mange borger igjen å finne. Dette bekreftes ved at det, når dette skrives, nettopp er påvist et anlegg i Hølanda i Melhus kommune.

Bjørgen i Singsås

En av bygdeborgene som er oppdaget i seinere år ligger ved Bjørgen i Singsås, Midtre Gauldal kommune. Da jeg fikk melding om dette funnet, tenkte jeg straks på en liten sukkertopp-formet bergknaus som er godt synlig på sørsiden av riksvegen like ved Singsås kirke, der riksvegen krysser Gaula. Men den var det ikke. Borgen ligger på nordsiden av dalen høyt oppe i den bratte lien.

Lettest når man borgen fra sørsiden, men turen opp er likevel drøy, med jevn stigning hele veien. I vel 400 meters høyde flater terrenget noe ut, bortsett fra lengst i vest, der en smal bergrygg hever seg opp over terrenget omkring, med toppen 478 moh. Bergryggen ender i bratte stup mot vest, nord og øst, men er forholdsvis lett tilgjengelig fra sør. Og her finner vi, viser det seg, rester av en lav steinmur som må ha stengt adkomsten til toppen.

Dette er en klassisk situasjon. Bygdeborgene er i alt vesentlig knyttet til vanskelig tilgjengelige naturformasjoner. Når en borg skulle anlegges, lot man naturen gjøre hovedarbeidet. Bare der det var helt nødvendig bygde man murer for å hindre fienden i å komme fram.

Borgen ved Bjørgen er liten. Innenfor det avstengte området har det ikke vært plass til særlig mange mennesker. Det synes heller ikke å ha vært plass til hus. Dette er en forholdsvis vanlig borgtype, og det er alminnelig antatt at disse småborgene først og fremst ble brukt som utkikksposter.

Til tross for de bratte sidene, ville borgen ved Bjørgen neppe være lett å forsvare. Bergryggen er lav og kan beskyttes nedenfra. På den annen side kan man stille spørsmål om hvorvidt eventuelle fiender i det hele tatt ville ta bryet med å angripe borgen. Den ligger langt fra folk, og den vesle garnisonen som var knyttet til borgen, kan neppe ha representert noen trussel mot angriperne. Garnisonen har heller ikke kunnet hindre fiendens herjinger nede i bygden.

Det var nok først og fremst utsikten som var avgjørende for at det ble anlagt en bygdeborg akkurat her. Som det går fram av figuren øverst på side 9, kan man fra borgen se store deler av fjellområdene sør for Gauldalen. Utsikten over dalen er mer begrenset. Stedet må være valgt på grunn av utsikten mot vest – nedover dalen – der det er omkring 3 kilometers fri sikt. Ingen fiende kunne komme usett oppover dalen om borgen var bemannet. Folk i bygden kunne varsles i god tid til å fylke seg til strid eller rømme unna. Samtidig gjorde mureverket og de stupbratte sidene at borgen ikke overraskende kunne erobres av fortropper som eventuelt gikk over fjellet.

Tanem i Klæbu

Tanemsåsen er en av flere smååser på vestsiden av Nidelva nær grensen mellom Trondheim (Tiller) og Klæbu kommuner. Da konservator Helge Sørheim omkring 1980 så på det som kanskje kunne være en bygdeborg, kunne han ikke trekke noen sikker konklusjon. Åsen kunne nok egne seg til bygdeborg. Den har bratte skråninger mot alle sider og mot nordøst stuper den loddrett ned mot Nidelva. Enkelte steder så det ut til at det fantes rester av steinmure, men inntrykket var likevel forvirrende. Det både liknet og ikke liknet en bygdeborg.

Elever fra Klæbu skole renser fram muren rundt bygdeborgen på Tanemsåsen.
Foto: K. Sognnes

og forsvarsverker i urolige tider

Det var først i 1989 at vi med sikkerhet kunne slå fast at det virkelig var en bygdeborg. Dette ble gjort ved prøvegraving, der vi prøvde å identifisere og følge det som fantes av murrester. I dette arbeidet deltok to klasser fra Klæbu ungdomsskole. Det ble gravd en serie snitt der vi kunne ane mulige murrester. Alle steder viste det seg at våre antakelser var riktige. Vi kunne påvise en lav, sammenhengende steinmur som strakte seg langs hele vestsiden av Tanemsåsen omlag 15 m lavere enn toppen.

Toppen av Tanemsåsen er forholdsvis flat, men likevel småkupert. Det er derfor lite trolig at det har stått hus her oppe. Imidlertid synes det å ha eksistert et oppkomme like sør for toppen. Hus kan det derimot ha stått på et flatt platå et stykke nedenfor på vestsiden. Det er også her vi finner murrestene. Disse ligger ikke langs kanten av platået slik man normalt ville forvente, men omlag 2 m lavere nede i skråningen.

Ingen steder er murrestene mer enn 1 m høye. Muren kan nok opprinnelig ha vært noe høyere, men det finnes praktisk talt ikke nedraste steiner videre nedover i skråningen, heller ikke der skråningen slutter. Vi må derfor ta det for gitt at muren som avgrenset Tanemsborgen ikke har vært av en slik beskaffenhet at den i seg selv har kunnet stenge angripere ute. Tenker vi oss derimot at muren først og fremst tjente som fundament og støtte for en palisadevegg, blir situasjonen en annen. En to meter høy, loddrett tømmerpalisade ville hindre en fiendtlig framrykking og i stor grad også umuliggjøre bruk av kasteskyts. Folk og hus på platået ville ikke være synlige nedenfra. Skulle noen klare å komme over palisaden, havnet de i en kunstig grøft med flere meter bratt skråning videre opp mot platået.

Inngangen til borgen synes å ha vært mot sørvest, der det ikke er påvist murrester. Vi må tenke oss at den var stengt av en treport. I nordvest går det i dag en sti oppover til platået. Dette har nok også tidligere vært blant de letteste stedene å ta seg opp skråningen. Betegnende nok er det et stykke nede i denne skråningen påvist en steinrekke som trolig er rester av en mur. Liknende murrester finnes også i kanten av det aller øverste partiet av åsen. Det ser dermed ut til at det kan ha eksistert tre palisadevegger i ulike høydenivå på Tanemsåsen.

Borgen på Tanemsåsen er stor nok til at den kan ha rommet en fast garnison eller tjent som tilfluktssted for en stor del av

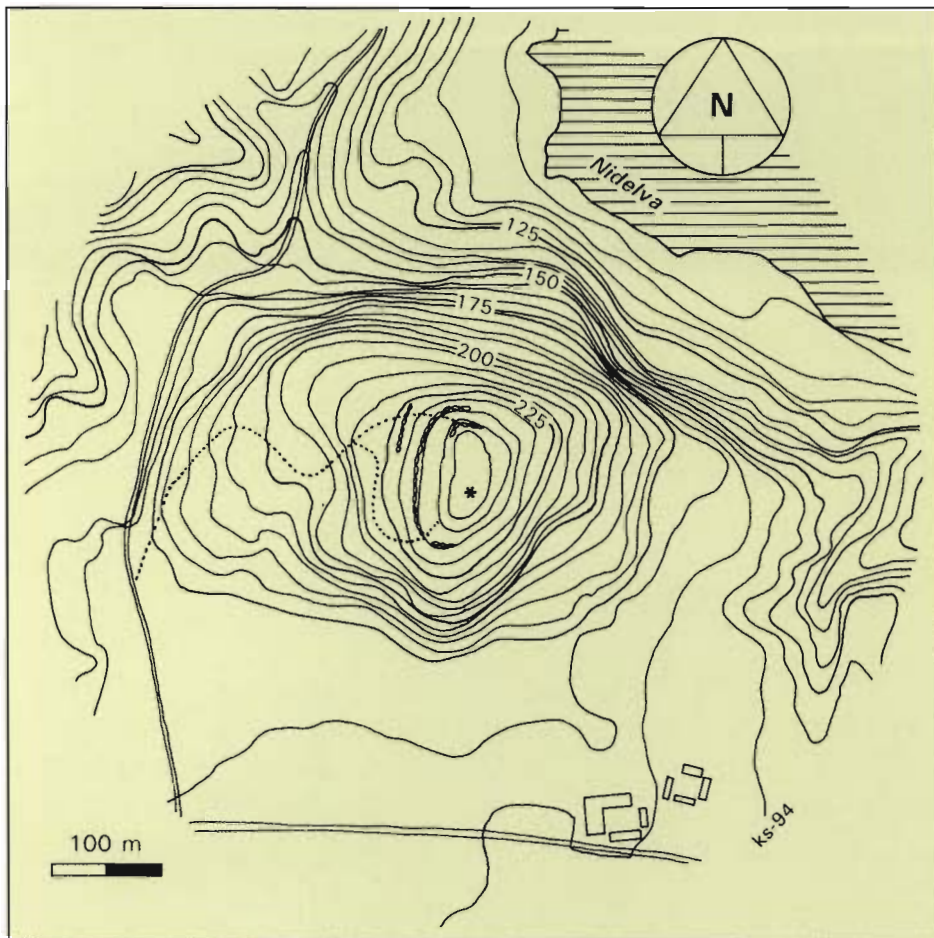
Forenklet oversikt over hvilke områder man kan se fra bygdeborgen på Bjørgen i Singsås, Midtre Gauldal. (Borgen er merket med stjerne.) Tegning: K. Sognnes

Forenklet oversikt over hvilke områder man kan se fra bygdeborgen på Tanemsåsen i Klæbu. (Borgen er merket med stjerne.) Tegning: K. Sognnes

Bygdeborgen på Tanemsåsen i Klæbu. De påviste murene og stier som fører opp til borgen er avmerket. Vannkilden på toppen er merket med stjerne. (Ekvidistanse 5 m.) Tegning: K. Sognnes

bygdens befolkning – vel helst den delen av Klæbu som ligger vest for Nidelva.

Selv om Tanemsåsen er forholdsvis lav, med høyeste punkt på 149 m o h, er den synlig fra de fleste gårdene i Klæbu – mot øst og sør. Mot nord er det også en del sikt nedover langs Nidelva. Men langs denne delen av elva har det ikke vært vanlig at folk har gått. Like nedenfor Tanemsåsen ligger Fjæremsfossen, som er den tredje fossen man møter på vei fra Trondheim. Å ferdes gjennom Klæbu var tidligere heller tungvint, og Gerhard Schøning forteller at «en Kones Barselfærd» ble kalt for hennes «Sælbo-Reise» – dvs en reise gjennom Tiller og Klæbu til Selbusjøen. En eventuell fiende ville vel helst komme fra Gaulosen og over de før omtalte lave åsene nordvest for Tanemsåsen.

Selv om sikten fra Tanemsåsen er heller begrenset i denne retningen, ville den likevel kunne fungere som en slags varslings-sentral for bygden. Ved ufred og når fiender var ventet, kunne en tent baune eller vete på Tanemsåsen ses over det meste av Klæbu.

Bygdeborger og veter

Mens borgen ved Bjørgen først og fremst har utsikt nedover Gauldalen, bort fra bygden, ligger borgen på Tanemsåsen slik til

at man derfra først og fremst har utsikt over bygden selv. Dette, sammen med forskjell i størrelse, kan tyde på at de to borgene har hatt ulike funksjoner. Kanskje er de ikke en gang fra samme tid.

En eventuell fiendtlig styrke som marsjerte mot Klæbu ville bare være en kilometer borte når den ble observert fra Tanemsåsen. Bygdeborgen har derfor neppe vært noen utkikspost av betydning. Dens primære oppgave synes å ha vært som tilfluktssted for gårdene på vestsiden av Nidelva. For folk på gårdene øst for elva var den neppe like viktig. Kanskje hadde disse en annen borg å søke tilflukt i. I så fall burde lokalkjente folk med rimelig lett-het kunne påvise den – kanskje på Fjæremsfossen?

I denne forbindelse er det interessant å merke seg at den største av åsene som stenger utsynet fra Tanemsåsen mot nordvest, heter Våttåsen. Dette navnet går antakelig tilbake på at det fantes en vete eller baune her. Også denne åsen kan ses over store deler av Klæbu, men den ligger utenfor bebyggelse, og har neppe vært like lett å befeste og forsvare som Tanemsåsen.

Våttåsen har ikke kunnet imøtekomme de lokale behovene, men kan ha spilt en viktig rolle i et mer overordnet varslings-

system. Herfra har man oversikt ikke bare over det meste av Klæbu, men også Bratsberg og Strinda, foruten deler av Leinstrand og Byneset. En tent vete på Våttåsen må også ha vært synlig fra deler av Trondheimsfjorden – fra Gaulosen og Korsfjorden i vest og fra Strindfjorden øst for Trondheim. Det er derfor lett å forestille seg at Våttåsen inngikk i det overordnede forsvarssystemet som i følge sagaene ble grunnlagt av Håkon den gode. Bygdeborgen på Tanemsåsen ser derimot først og fremst ut til å ha dekket lokale behov i Klæbu.

Også ved Bjørgen møter vi navnet Våttåsen. Det er faktisk den lille sukkertoppformete åsen sør for Singsås kirke, som ble omtalt foran. Denne åsen kan ses fra en rekke av gårdene i Singsås, men dens strategiske plassering kan på ingen måte sammenliknes med Våttåsen på grensen mellom Klæbu og Tiller. Den ligger inneklemt i dalen og kan ikke ha spilt noen framtrædende rolle i et overordnet varslings-system. Derimot er det lettere å forestille seg bygdeborgen som del av et overordnet varslingsnett. I den forbindelse er det interessant å merke seg at sikten mot nordvest slutter ved Grytdal, omlag 9 km borte. Fra åsen ovenfor denne gården er det vidt utsyn videre nedover dalen. Det kan kanskje være verdt å se nærmere på toppen av denne åsen.

Bygdeborgene ved Bjørgen og på Tanemsåsen kan tilhøre eldre, lokale systemer. Dette behøver likevel ikke bety at tilfluktsborgen på Tanemsåsen hadde utspilt sin rolle som i vikingtiden. Heller ikke utkiksborgen ved Bjørgen behøver å ha vært verdiløs. Vi kan ikke se bort fra at bygdeborger og veter har tilhørt ett og samme system. Fra bygdeborgen ved Bjørgen kunne folk på Våttåsen varsles og veten tennes – en vete som ville være synlig over større deler av bygden enn om det var tent bål på borgen. Veten kunne også brenne lenge før fienden kunne se den. En brennende vete på Tiller/Klæbu Våttåsen ville gi folk tid til å trekke sammen på bygdeborgen på Tanemsåsen.

Litteratur:
Hemmendorff, O. 1992: Bygdeborger i Trøndelag – sett fra et østlig perspektiv. SPOR1992: 1. Trondheim.
Marstrander, S. 1958: Bygdeborgene – våre eldste militære anlegg. Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab Museet, årbok 1958. Trondheim.
Munch, J. S. 1965: Borg og bygd. Studier i Telemarks eldre jernalder. Universitetets oldsaksamling årbok 1962. Oslo.
Petersen, T. 1942: Bygdeborger i det nordenfjelske Norge. Viking 6. Oslo.
Ringstad, B. 1989: Sentrum i periferien Å bygdeborger på Nordvestlandet. I Sentrum – periferi. Red. av B. Wik. Gunneria 64 (1). Trondheim.

Forfatter:

Kalle Sognnes er professor i arkeologi ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

DUGNADSINNNSATS I NORD-TRØNDELAG

av Ingrid Smedstad

I Trøndelag finner vi en av landets største konsentrasjoner av bygdeborgere. Det knytter seg mange ubesvarte spørsmål til disse mystiske anleggene som ligger der nesten usynlige på utilgjengelige åsrygger rundt omkring. Ved hjelp av stor innsats fra interesserte i området, blir vi nå kanskje i stand til å gi svar på noen av spørsmålene.

En helg i slutten av mai foregikk det spennende ting på bygdeborgene i Egge i Steinkjer kommune. Murer som i hundrevis av år hadde ligget skjult under lyng og mose kom igjen fram i lyset. Sammen var arkeologer og historielagsmedlemmer i gang med å undersøke borgene. Og det store spørsmålet vi alle ønsket svar på var: Hvor gamle er disse anleggene?

Undersøkelsen kom i stand som resultat av et samarbeide mellom historielaget i Egge, Ove Hemmendorff fra Jämtlands Läns Museum i Østersund og forfatteren. Og siden det finnes to bygdeborgere i Egge – Skansåsen og «Slottet» på Gjævrån, bestemte vi oss for å undersøke dem i første omgang.

Undersøkelser av svenske bygdeborgere har vist at slike anlegg sannsynligvis har bestått av en mur som har vært fundament for en trepallisade (se SPOR 1/1992). Det kan også ha vært en indre trevegg som har holdt steinmuren på plass. På et tidspunkt har anlegget brent, og muren har rast sammen over restene av treverket. På den måten vil stein i den utraste muren nå forsegle trekullrester fra pallisaden/treveggen. Og det var nettopp dette trekullet vi var ute etter. Dersom vi kunne få samlet noen gram av det, ville vi være i stand til å datere anleggene.

De forestående undersøkelsene var på mange måter et eksperiment. Vi visste ikke hvor lang tid undersøkelsene ville ta, hvor omfattende arbeidet ville være og ikke minst om det fantes trekull i tilknytning til murene. Forventningene var derfor store, både hos arkeologene og de andre. Men alt var vel planlagt og organisert, og det skulle vise seg at «eksperimentet» var hundre prosent vellykket.

Historielaget hadde fordelt oppgavene på forhånd, og ikke noe var overlatt til tilfældighetene. I tillegg til de som hjalp til med selve gravingen, var også andre satt i sving. Det var sørget for både fremkommelige veier, utstyr og rikelig med både

En av murene på «Johalla» i Sparbu, Steinkjer, avdekkes. Foto: I. Smedstad

kaffe og annet godt. En fantastisk opplevelse for en arkeolog som stort sett er vant til enklere forhold under feltarbeidet!

Ingen av de trønderske bygdeborgene er tidligere undersøkt og datert med ^{14}C -metoden. Og det var derfor spennende å se om vi ville gjøre de samme observasjonene og funnene her som i de svenske borgene. Vi bestemte oss for å grave tre smale sjakter på forskjellige steder i borgmurene. Sjaktene ble lagt vinkelrett på muren fra midten av muren inn mot borgområdet. Vi fjernet først torven og deretter stein i muren, helt til vi var nede på opp-

Ove Hemmendorff sammen med medlemmer av Egge historielag på Skansåsen i Egge, Steinkjer. Foto: I. Smedstad

rinnelig markoverflate fra dengang borgen ble bygd. Og antagelsene våre holdt stikk! Det fantes trekull flere steder både i og under den utraste muren. Og vi kunne avslutte undersøkelsene vel tilfreds med resultatet av to dagers innsats – sekken full av små plastposer med trekull.

Men det skulle vise seg at det skjulte seg flere overraskelser i murene. Etter mye strev og tunge løft oppdaget noen plutselig at en av steinene i den ene sjakten i borgen på Gjævrån skilte seg ut fra de øvrige. Den var sirkelrund og hadde et tydelig tildannet hull i midten. Da vi fikk gravd den helt fram, viste det seg at det var toppsteinen i en dreiekrone som lå der et godt stykke ned i den utraste borgmuren. Det var ingen som hadde ventet å gjøre et slikt funn, og vi må vel si vi hadde en god porsjon flaks. Vi avdekket bare noen få meter av den flere hundre meter lange muren, og så lå kvernsteinen akkurat der! Men steinen skaper foreløpig flere spørsmål enn den gir svar på. Hva er for eksempel årsaken til at steinen havnet i borgmuren? Foreløpig har vi ikke noe godt svar på det.

Med undersøkelsene i Egge hadde vi vist at det var mulig å finne dateringsmateriale i form av trekull i bygdeborgene. Og i slutten av september fortsatte vi undersøkelsene. Da var det tre av de andre bygdeborgene i Steinkjer kommune som sto for tur – «Johalla» og «Korpdalsberget» i Sparbu og «Hoåsen» på Kirkhol i Kvam. Denne gangen var det medlemmer fra historielagene i Sparbu og Kvam sammen med andre interesserte, som bidro med en fantastisk innsats. Og på tross av til dels «store nedbørsmengder» klarte vi også denne gangen å få samlet trekull til dateringsmateriale.

Vi må smøre oss med tålmodighet når det gjelder dateringsresultatene. Prøvene ligger fremdeles på laboratoriet. Men spenningen er stor. Var disse «borganleggene» i bruk i folkevandingstiden på 4-500 tallet e Kr, slik man har antatt til nå? – Eller kanskje var dette bronsealderens forsvarsborger eller vikingenes tilfluktssteder? Vi har ikke noe sikkert svar på dette. Men takket være stor dugnadsinnsats fra alle som deltok i undersøkelsene, vil vi forhåpentligvis kunne gi et svar om ikke så alt for lenge.

Forfatter:

Ingrid Smedstad er mag.art. i arkeologi og universitetsstipendiat ved Universitetet i Trondheim.

MED RØNTGENBLIKK PÅ

av Richard Binns

I forbindelse med arkeologisk kartlegging er det i løpet av det siste året foretatt en rekke undersøkelser rundt om i landet med et geofysisk instrument som kalles et fluxgate gradiometer. Spredte forsøk er gjort tidligere med lignende utstyr som er beregnet for geologiske formål. Instrumentet som brukes nå er laget spesielt med tanke på arkeologisk prospektering. Allerede nå kan resultatene av undersøkelsene i Norge karakteriseres som vellykkede, selv om det gjenstår å foreta utgravninger der observasjoner er gjort. Denne artikkelen presenterer metoden og gir foreløbige resultater fra to av de mest interessante lokalitetene som er undersøkt.

Utstyr og prinsipper

Et fluxgate gradiometer måler bittesmå variasjoner i jordens magnetiske felt. Disse kan blant annet skyldes en omfordeling, forårsaket av menneskers virksomhet, av de svakt magnetiske jernforbindelsene som er naturlig tilstede i jordarter og bergarter. Under gunstige forhold kan et gradiometer registrere slike «forstyrrelser» ned til en dybde på rundt 2 m, men grensen vil oftest være nærmere det halve.

Et slikt gradiometer har en rekke fortrinn fremfor de mer vanlige protonmagnetometere som blant annet har en utførelse som ikke er optimal for arkeologi. Et fluxgate gradiometer er mye raskere og hendigere i bruk, og i motsetning til vanlige magnetometere er det upåvirket av strømførende ledninger, atmosfærisk magnetisme og (i vesentlig grad) de lokale geologiske forholdene. Det kan derfor brukes helt inntil 2-4 m fra trehus, gjerder og lignende, men må være minst 6 m fra jernrike konstruksjoner.

Et protonmagnetometer ble først anvendt ved arkeologiske undersøkelser i England i 1958. Utstyret og metoden har siden gjennomgått stadig utvikling, spesielt i

England, Tyskland og Canada. Men det er nok særlig de 10 siste årene som har sett de største fremskritt, med utvikling av hendigere og mer pålitelige fluxgate gradiometere og tilknyttede dataprogrammer for å tolke målingene som de utfører.

Et gradiometer kan, når alt ellers ligger til rette, oppdage og kartlegge blant annet skjulte fornminner og jerngjenstander. Fornminnene kan for eksempel være ildsteder, kokegroper eller brannflak. Disse registreres fordi korn av ikke-magnetiske jernoksydmineraler i sand og jord som oppvarmes til vel 600°C, blir omdannet til et svakt magnetisk mineral som lar seg registrere på et slikt fintføleende instrument. Det har vist seg at lokaliteter der det er utfelt særlige mengder jernoksyder (aurhelle) er spesielt gunstige i så måte, fordi jordmassen før brannen var spesielt rik på slike mineraler som blir magnetisert ved oppvarming til vel 600°C. Det er kontrasten mellom materiale som inneholder slike mineraler og det omgivende materialet som registreres ved forskjell i målingsverdier. Ildstedene som registreres kan indikere blant annet hustufter, branngraver, kultanlegg og steinalderboplasser. Keramikk, murstein og lignende, lar seg også registrere fordi jernholdige mineraler i leire er brent og derved gjort magnetisk.

Lignende registrerbare kontraster kan også oppstå mellom grøfter, vegger, steinpakninger, konsentrasjoner av kulturjord, stier/ferdselsveier, hulrom (for eksempel gravkammer), jernvinner m.v., og omgivende materiale, slik at det oppstår positive eller negative avvik, alt etter relasjonene og de magnetiske forholdene i jord- eller sandmassene (eller eventuelt nærliggende berggrunn). Det kan være forskjell i magnetismen mellom to materialtyper, eller forskjell i grad av sammenpresning mellom vanlig faste (evt. nedtråkkete) jordmasser og masser som er forstyrret (blitt mer løspakket) ved graving av en grøft eller sammenkasting av en haug. På grunnlag av disse kontrastene lar det seg derfor gjøre å registrere og kartlegge blant annet hus- og nausttufter, gravhauger, flatmarksgraver og groper m.v. Gravrøysen som sådan er ofte ikke så lett registrerbare med slikt utstyr, men et kammer, keramikk og jerngjenstander, eller mineralske rester etter kremasjon, kan røpe en røys. Det har også vist seg at både røysen og veggvoller kommer spesielt tydelig frem når steinene som de er bygd av i vesentlig grad består av bergartstyper som er mer enn vanlig rik på magnetiske mineraler.

Gradiometermålinger i gang på Lunderhaugen, Tilrem i Brønnøy. Lunderhaugen sees i bakgrunnen. Foto: Roar Berg-Hansen

FORTIDEN

Selv om databehandlingen av tallene fra målingene kan få frem tallkombinasjoner og grafiske mønstre som med større eller mindre grad av sikkerhet viser tilstedeværelsen av gjenstander, ildsteder eller eventuelle forhistoriske strukturer, er det bare prøvestikk eller utgravning som kan bekrefte disse antagelsene og, som regel, gi grunnlag for aldersbestemmelse. Den relative alderen mellom ulike strukturer kan imidlertid komme ganske klart frem ved databehandlingen av tallmaterialet.

Fremgangsmåte

Vanligvis brukes gradiometeret til å måle forhåndsoppsatte kvadratiske ruter. Disse kan måles med en linjeavstand og en målepunktavstand på 1 m, 0,5 m eller 0,25 m. Felt på 20 x 20 m, med en linjeavstand på 1 m og 0,5 m mellom målepunktene er mest anvendelig, alle forhold tatt i betraktning. En slik linje- og punktavstand gir et vanligvis fornuftig kompromiss mellom tiden som går med til målingene og sannsynligheten for å treffe interessante objekter. Når målingsserier bearbejdes og tolkes, blir de enkelte sammenfallende feltene oftest satt sammen for å gi et klarere bilde av et større område.

Instrumentet kan også anvendes på en mer eller mindre uregelmessig måte. Ved slik «scanning» kan målingene ikke lastes inn i instrumentets minne, eller oppbevares på annen måte. Operatøren må følge med på de kontinuerlige endringene på instrumentets panel, og interessante avvik som registreres kan eventuelt merkes underveis. Scanning kan blant annet brukes til å danne seg et inntrykk av hvilket potensiale som ligger i et område som man vurderer å undersøke i detalj.

Resultater

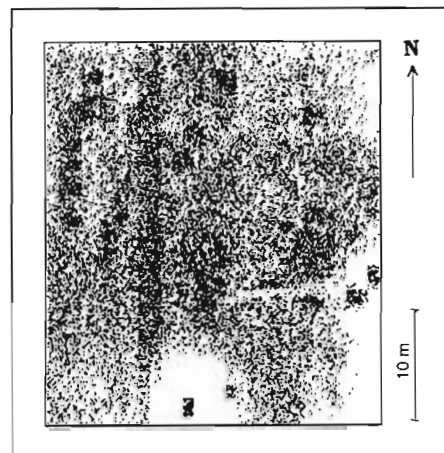
I det siste året er det foretatt gradiometermålinger på 27 forskjellige områder mellom Tromsø i nord og Gardermoen og Stavanger i sør. En del av resultatene fra to av disse fornminneområdene presenteres her. Det gjelder en bygdeborg på Halstein ved Levanger og et ringformet tunanlegg på Værem ved Grong, begge i Nord-Trøndelag.

Bygdeborgene i Nord-Trøndelag er omtalt flere ganger i SPOR (blant annet i nr 1/1992). Men i likhet med slike anlegg andre steder i landet har man lite konkret kunnskap om anleggenes alder og funksjon. De er stort sett bare kjent som usammenhengende stein- og jordvoller rundt

den øvre delen av vanskelig tilgjengelige topper i terrenget. Det har blant annet vært antatt at de ble anlagt i en urolig periode i jernalderen omkring 500 e Kr, som tilfluktsborger som den lokale befolkningen kunne rømme til når det var fare for angrep. Slike anlegg er også kjent fra andre land, blant annet i England og Wales der omfattende undersøkelser etterhvert har påvist en betydelig mer nyansert anvendelse, og at anleggs- og brukstiden har vært adskillig lenger, faktisk tilbake i bronsealderen, ca 1000 år f Kr. Det er også funnet spor som viser at de tildels ble brukt som faste bosetningssteder, opprinnelig uten forsvarsverk.

Halstein bygdeborg

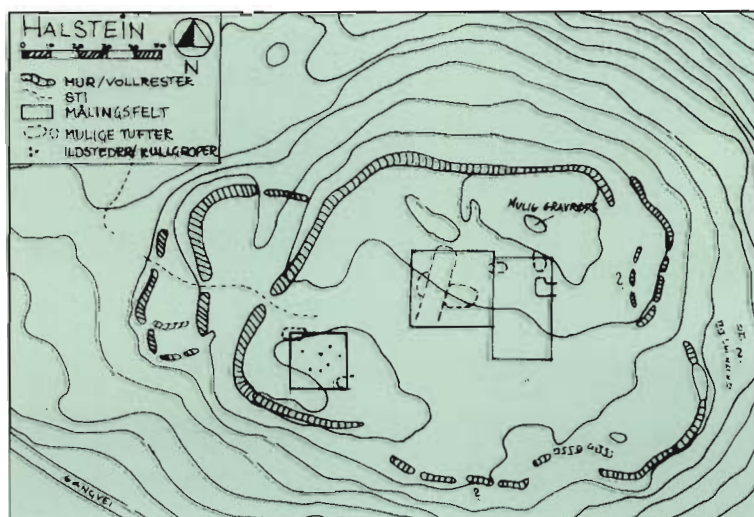
Denne borgen ligger øverst på et høydedrag rett ovenfor Magneten, like utenfor Levanger. Stormskader på skogen førte til at denne ble ryddet fra borgområdet for et par år siden, men tross pålegg fra arkeologisk hold førte rydningsarbeidet til betydelige skader på og innenfor vollene. Dette hadde allikevel én fordel. I et dypt hjulspor kom det frem jord som inneholdt klare tegn på langvarig menneskelig aktivitet. En foreløbig undersøkelse hadde også identifisert to lave voller som kanskje kunne tolkes som deler av en hustuft, samt at det fantes to lag med kulturpåvirket jord og trekull, henholdsvis rundt 25 og 45 cm under bakken i nærheten av denne vollen. Høsten 1993 ble det derfor foretatt en prøveundersøkelse med gradiometer ved og i nærheten av stedet der disse funnene var blitt gjort.

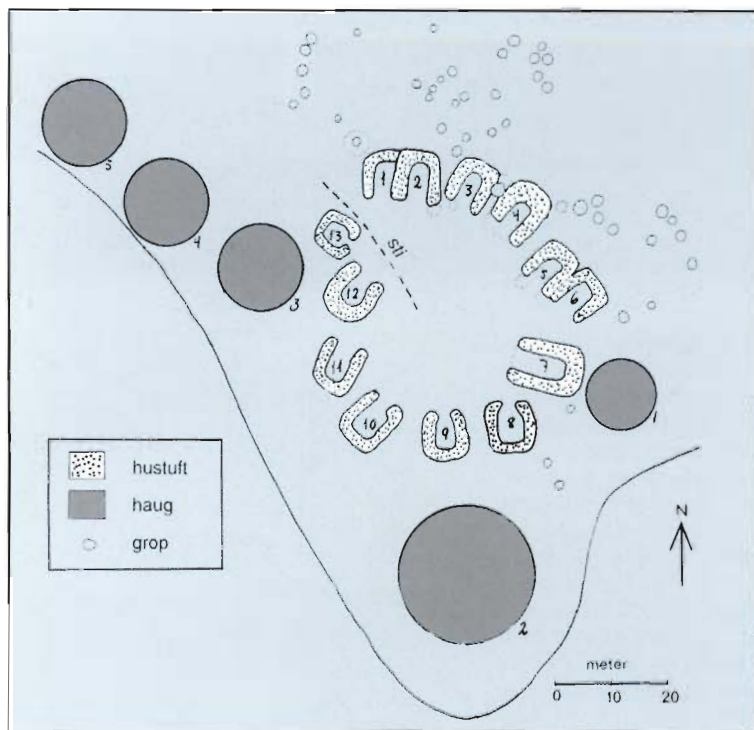
Et prikkmatrisediagram av et 30 x 30 felt ved Halstein bygdeborg, som viser flere mulige hustuffer (se kartet nedenfor).

Figuren ovenfor viser det ene feltet som ble undersøkt. Her kom det frem ganske tydelige tegn på en rundoval struktur lengst vest (markert med en mørk ring i figuren), som forsøksvis tolkes som en hustuft. Dens østre kant er forstyrret av en lang avviksstripe som strekker seg over hele det 30 m brede feltet som ble undersøkt her. Siden den er orientert nord-sør, kan den skyldes tilfeldig oppståtte forskjeller i målinger fra stripe til stripe. En usammenhengende avvikszone finnes ca 10 m lenger øst, og er omtrent parallell med den østlige del av det rundovale avviket. Dette, samt at tegn til en tverrvoll ble funnet

Kartskisse over Halstein bygdeborg som viser de målte feltene og en del av funnene (etter S. Alsaker, upublisert rapport).

Kart over Værem-feltet (etter O. Farbregd 1986).

hauger, samt voller tilhørende minst 13 hustufter (se kart øverst på side 14). En del av dette feltet ble undersøkt med gradiometer høsten 1993, i samarbeid med arkeologen Sigmund Alsaker, og dette frembrakte betydelig mer informasjon om tunanlegget og dets kronologiske relasjon med en del av haugene. En del tilleggsplysninger er dessuten kommet frem ved scanning høsten 1994.

Enkelte av de synlige tuftene (nr 11 og særlig 5 og 6) viste seg ikke ved målingene, på grunn av manglende magnetisk kontrast mellom vollene og de omgivende jordmassene, men til gjengjeld kom det frem spor som tyder på at tuft 13 var blitt noe ombygd – de magnetiske avvikene viste at det fantes skjulte vollrester. I midtaksen på de fleste av tuftene fantes avvik som ved jordborstikk viste seg å stamme fra ildsteder, og i flere tilfeller ble det konstatert avvik som antas å stamme fra ildstedsrester som var blitt dumpet utenfor husveggene. Tuft 7 viser dette særlig tydelig. Her kan man på figuren nederst på side 14 se tre ildsteder, samt to steder der antatte ildstedsrester var blitt deponert; alle viser seg som sorte flekker på figuren. Tuft 7, og også tuft 13, viser dessuten hvert sitt negative avvik (hvite prikker) innerst i tuftene, henholdsvis i NØ- og NV-hjørnene. Disse er utydelige, men bør kunne sees ved hjelp av et forstørrelsesglass. Et slikt negativt avvik kan tyde på et hulrom i bakken, slik at det i disse tilfellene er fristende å tolke dem som markering av oppbevaringsgroper for mat og/eller drikke – altså små jordkjellere.

Et opplysningsskilt og rester av et piggetrådgerde førte til en rekke magnetiske avvik som tildels forstyrrer tolkningen av forhistoriske rester på den nordligste delen av området. Men ildstedsrester knyttet til tuft 4, samt bålhauger og kullgroper i nordøst og antatte ildsteder eller kullgroper i sentrale deler av tunet, kommer tydelig frem. Dessuten kommer det frem en smal avviksstripe som løper i nordvestlig retning forbi tuftene 12 og 13 fra et punkt nærmere midten på tunet (se kart øverst på side 14). Når denne linjen ble fulgt utenfor tunanlegget og inn i skogen, oppdaget vi at den falt sammen med en helt overgrodd sti – en hulvei – som gikk i retning av en lett passasje ned mot elven. Det antas at avviksstripen markerer en skjult, solid nedtråkket jernaldersti som ledet til hulveien som forbandt tunanlegget med båt-plassen nede ved elven.

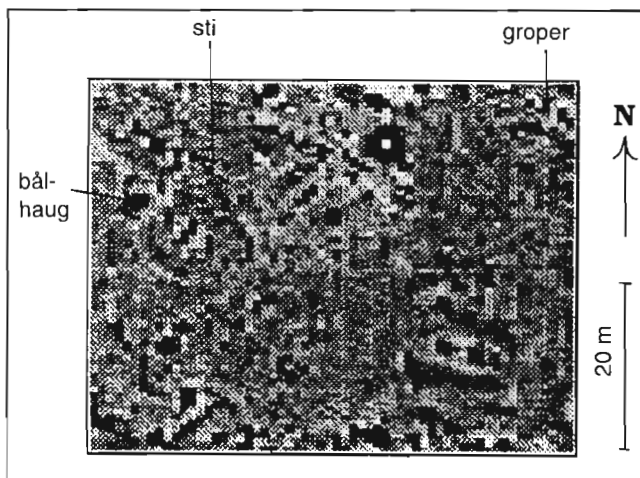
I rommet mellom tuftene 12 og 13 og haug 3 kom det frem et større avvik (sort flekk på figuren til venstre). Tilsynelatende vollrester ble observert her da målingsarbeidet pågikk, og det ble antatt at avviket hørte til et hus som stort sett lå under haug 3. Denne tolkningen passet bra med inntrykket av at tuftene 11-13 (spesielt 12), slik de fremstår på kartet, stammer fra en yngre bygnings- og bruksfase enn det opprinnelige ringanlegget som burde ha gått der haug 3 nå ligger. Ved et nytt besøk i oktober 1994 var imidlertid gresset slått, og det

ved scanning like utenfor feltets nordkant, tyder på at vi her kan ha å gjøre med et langhus på ca 30 x 10 m. Ildstedlignende avvik (2-3 mørke ruter i figuren) sees omtrent midt i den nordlige delen av arealet. Målingsbildet ved tuftens sydlige ende er dessverre ødelagt av et svært avvik som stammer fra et jernstang i kanten på et hjulspor og som ikke lot seg fjerne. Det mulige langhuset er sannsynligvis yngre enn den rundovale hustuften og en lignende struktur som kommer svakt frem like øst for langhuset (et mørkt rundovalt felt i figuren). Vollene som ble observert før målingene fant sted, løper delvis sammen med avviksstripen. Tegn til flere hustufter og andre kulturspor kom frem i to målingsfelt like øst og sydvest for denne (se kart nederst på side 13); jordborstikk viste også tilsvarende kulturlag i det østlige feltet.

Disse funnene tyder derfor på at Halstein bygdeborg har spor etter bebyggelse som kan stamme fra minst to adskilte perioder, og at det i hvert fall delvis kan dreie seg om bolighus. Denne bygdeborgen er blant de største i landet, og det arealet som til nå er testet med gradiometer eller på annen måte, dekker bare en brøkdel av hele borgen. Det finnes store flater innenfor og mellom forsvarsvollene (se kart nederst på side 13), og disse kan inneholde adskillig informasjon om borgens bruk opp gjennom tiden.

Tunanlegget på Værem

På en elveterrasse høyt over Namsen ved Værem ca 5 km vest for Grong ble det for 16 år siden kartlagt et ringformet tunanlegg og et gravfelt. Her avtegner det seg i terrenget en rekke større og mindre

Et sammensatt skyggediagram over seks 20 x 20 m felt som viser flere av hustuftene på Værem-feltet med diverse ildsteder, bålhauger, kokegroper og rester etter rensing av ildsteder og kullgroper, samt to mulige «jordkjellere» og en mulig jernaldersti.

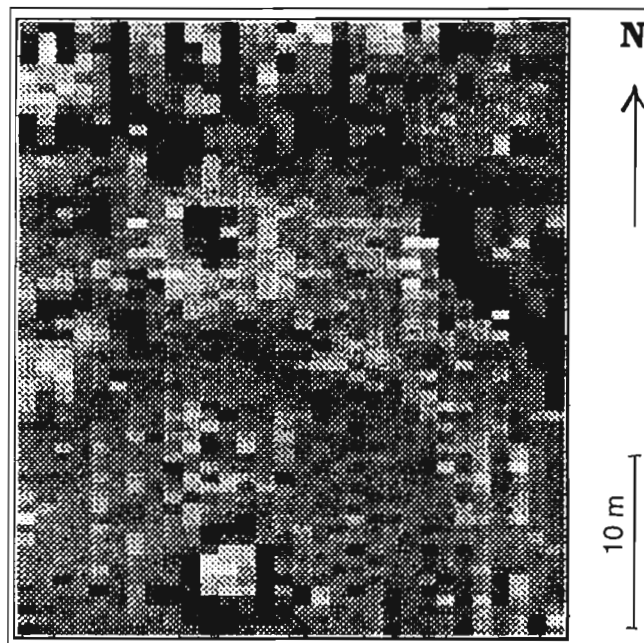
var klart at avviket knyttet seg til en haug. Scanning og jordborstikk viste at både denne og flere andre lave hauger innenfor og utenfor tunet, med diameter på rundt 2-5,5 m, består av trekull, stein og sand. Slike strukturer tolkes gjerne som «bålhauger», der mat ble kokt på oppvarmede steiner og trekull. De finnes i tilknytning til de fleste kjente tunanlegg.

Scanning og jordborstikk foretatt i oktober 1994 ved de fem større haugene tydet dessuten på at i hvert fall én av disse heller er en bålhaug enn en gravhaug, som tidligere antatt. Dette gjelder haug 5 der gradiometeret registrerte en rekke større avvik som tydeligvis hadde utgangspunkt i brent sand og stein, noe som ble påvist ved jordborstikk som også viste mye trekull. I utseende ligner haug 5 meget på haugene 1, 3 og 4. Alle er blant annet omgitt av en grøft og har et rundt søkk i toppen – det siste er typisk for bålhauger (men sees også svært ofte i gravhauger). Disse tre haugene ga imidlertid lite magnetisk utslag, med et visst unntak av søkk-områdene der jordborstikk også viste spor etter trekull og brent sand i sandmassene.

Figuren øverst på side 15 viser en del av den største haugen (haug 2 på kart på side 14), samt deler av tuftene 8 og 9. Denne haugen er omgitt av en bred brem som igjen er omgitt av en uvanlig dyp og bred grøft. Hele anlegget har en diameter på nærmere 40 m, men selve haugen måler knapt 15 m i diameter og er ca 2,6 m høy. Konstruksjonstrekkene er karakteristisk for en monumental gravhaug, og haugen har en typisk dominerende posisjon i terrenget utpå et utspring ovenfor elven. Allikevel viser avviksbildet og jordborstikk vel så gode indikasjoner på en bålhaug som ble vist i haugene 1, 3 og 4. Et markert negativt avviksfelt (hvit i figuren) i søkket midt på haugen syntes umiddelbart rimeligst å tolke som markering av et gravkammer, men de forholdsvis kraftige positive målingene (sort på figuren) rundt kanten på søkket virket problematisk. Det ble spekulert om disse var et utslag av nyere tids bålbrekking på stedet – som kalles Sankthanshaugen. Scanning og jordborstikk foretatt høsten 1994 viste imidlertid at det ikke fantes brent sand i overflaten her, men derimot rundt 40-60 cm dypere ned, spesielt rundt søkket, men også ellers på haugen. Det er imidlertid nødvendig å grave profil gjennom haugene 1-4 for å konstatere hvorvidt disse funnene tilhører skikt, slik som er observert i enkelte hauger tilknyttet tunanlegg og tolket som bålhauger (blant annet på Steigen i Salten og Bjarkøy i Troms), eller om de dreier seg om tilfeldige forekomster som er blitt til under sammenkasting av en gravhaug der opphavsmaterialet var tildels brent sand.

Inn mot vestkanten og litt nord for midten på figuren som viser denne søndre delen av Værem-feltet sees flere store positive avvik (kvadratiske til avlange, sorte flekker). Disse ligger i bunnen av grøften som omgir haugen. Den østligste ble testet med spadestikk i 1993 og viste seg å inne-

Et skyggediagram av et 30 x 30 felt som dekker en del av den største haugen på Værem-feltet, samt deler av to hustuffer.

holde trekull og brent sand. Et lignende funn ble gjort rett nord for dette, utenfor bakveggen på tuft 9, like utenfor gravhaugens grøft. Jordborstikk foretatt høsten 1994 påvist mindre mengder med lignende ildstedsmateriale også ved de vestliggende avvikene i grøften. Disse eventuelle deponiene antas derfor å stamme fra ildstedene i tuft 9 (og eventuelt tuft 10 lengre vest). Da den store grøften åpenbart er blitt til ved oppkasting av sand for å danne haug 2, viser disse deponiene i så fall at tuft 9 (og eventuelt 10) ble brukt etter at haugen ble anlagt.

Denne observasjonen har spesiell kronologisk betydning dersom i hvert fall haug 2 er et gravminne, da det kan muligens tyde på et lengere opphold i tunanleggets brukstid, mens området ble brukt som gravfelt. Det faktum at haug 3 og den mindre bålhaugen like øst for denne ligger der man ville forvente at tidligere utgaver av tuftene 12 og 13 lå kan også indikere et lignende brudd i bruken av tunanlegget.

Ringformete tunanlegg oppfattes vanligvis som mannskapsforlegninger i tilknytning til behov under konflikter mellom høvding-er i jernalderen. Dersom haugene 1-4 er gravhauger kan dette tyde på en ganske lang total bruksperiode. Perioden kan tenkes å ha rommet et klart skifte i befolkningens holdninger i forhold til bruk av stedet for stridigheter kontra religiøse handlinger, eventuelt minst én utskiftning i selve befolkningen i området. Dersom bare haug 2 er et gravminne, behøver ikke dette har vært tilfellet da haugen kan ha vært anlagt som grav for en høvding med tilknytning til tunanlegget. Og hvis ingen av haugene er gravminner behøver ikke bruddet ha funnet sted eller i hvert fall vært langvarig.

Dette tunanlegget befinner seg lenger inn fra kysten enn de fleste andre kjente tunanlegg. Av denne grunn, samt dets sen-

trale posisjon i tilknytning til ferdselsvei mellom innland og kyst, har arkeologen Oddmund Farbredd tenkt seg at anlegget like godt kan ha fungert som et handels-senter som en mannskapsforlegning. En slik tolkning kan muligens rime bedre med en eventuell vekslende mellom verdslig og religiøs bruk. Men det kan også hende at anlegget først ble brukt som mannskapsforlegning i tidlig jernalder da sjøen sto høyest og stedet hadde nærmere tilknytning til kysten, for så å bli tatt i bruk igjen som et handels-senter i eller nærmere vikingtiden, relativt kort etter en periode da de eventuelle gravhaugene ble anlagt.

Litteratur:
Farbredd, Oddmund 1980: Perspektiv på Namdalens jernalder. Undersøkingar på Veiem, Sem, Værem og Bertnem. Viking 43. Oslo.
Farbredd, Oddmund 1986: Elveosar - gamle sentra på vandring. SPOR 2/1986. Trondheim.
Hemmendorff, Ove 1992: Bygdeboger i Trøndelag - sett fra et østlig perspektiv. SPOR 1/1992. Trondheim.
Johansen, Olav Sverre og Søbstad, Tom 1978: De nordnorske tunanleggene fra jernalderen. Viking 41. Oslo.

Forfatter:

Richard Binns er geolog og arbeider blant annet med gradiometerregistreringer av fornminner.

VÅPENFUNNENE FRA YNGRE

– avspeiler de urolige tider eller rangposisjoner i samfunnet?

av Bergljot Solberg

Her i landet preges yngre jernalder (ca 550-1030 e Kr) av mange våpengraver. Spørsmålet er om bakgrunnen for disse er at perioden var spesielt urolig, eller om våpen som gravgave var noe som var en del av gravskikken.

De ca 1200 våpengravene fra Midt-Norge er gruppert ut fra våpensammensetningen, avhengig av hvor mange angrepsvåpen som har fulgt avdøde i graven. En gjennomgang av mellom annet Frostatingslovens tekster tyder på at våpenutrustningen først og fremst var betinget av den enkelte manns sosiale posisjon.

Kunnskap om jernaldermenneskene får vi i noen grad fra klassiske forfattere fra begynnelsen av vår tidsregning og fra norrøne sagaer omlag tusen år senere. De klassiske forfattere har imidlertid ikke selv studert de folkegruppene de omtaler, og de norrøne sagaene er langt yngre enn jernalderen. Det er derfor de arkeologiske funnene som først og fremst representerer samtidskildene, og som mest direkte reflekterer jernaldersamfunnet. Ved å studere gravfunnene og trekke inn også de skriftlige kildene, kan vi komme menneskene i jernalderen nærmere inn på livet. I denne perioden var det nemlig vanlig å gi den avdøde personlige gjenstander med i graven. Gravgavene inneholder ofte kjønsspesifikke gjenstander der våpen først og fremst karakteriserer mannsggravene. I vårt land forekommer våpen hyppig i mannsggraver gjennom hele yngre jernalder.

Våpengraver fra Midt-Norge

Cirka 1200 våpengraver fra yngre jernalder er kjent fra Midt-Norge. Med våpengrav menes her funn av minst ett angrepsvåpen, dvs sverd, spyd eller øks. Denne definisjonen av våpengrav er noe videre enn det som er vanlig, idet arkeologene som regel forlanger spor etter selve graven, i form av kiste, haug eller røys, eller våpnene må ha vært brent (branngrav), for å definere et gravfunn.

Men dersom de mange løsfunne våpen, smykker og redskaper vi har bevart fra jernalderen virkelig representerer tapte gjenstander, skulle en forventet minst like mange tapte gjenstander fra for eksempel middelalderen, da befolkningen var større enn i jernalderen. Vi har imidlertid svært få våpen (og andre personlige gjenstander) fra middelalderen. Forskjellen i antall funn fra jernalder og middelalder må derfor

Sverd fra vikingtid med innskrift på klingen. Klingene med innskrifter i latinske bokstaver har vært fremstilt i høyt spesialiserte våpensmier på Kontinentet. Slike høykvalitetssverd har trolig vært forbeholdt de øvre sosiale sjikt. Foto: Svein Skare, Universitetet i Bergen

JERNALDER

skyldes noe annet enn folks glemsomhet. Etter all sannsynlighet er årsaken den ulike gravskikken, for mens det i jernalderen var vanlig å gi avdøde gravgaver, tok dette slutt med innføringen av kristendommen.

Hvordan skal våpengravene tolkes?

Når det i yngre jernalder var vanlig å gi avdøde våpen med i graven, kan dette naturligvis skyldes at perioden var en urolig tid, preget av kamp og konflikt. Vi må imidlertid også være åpne for andre forklaringer.

Den romerske historikeren Tacitus, som riktignok levde flere hundre år før yngre jernalder (ca 100 e Kr), kommer i verket *Germania* med flere opplysninger om våpen og våpenbruk hos germanerne. Han forteller at ingen ung mann fikk opptre væpnet før han var blitt grundig testet i våpenbruk. Etter bestått prøve fikk han skjold og spyd på tingplassen, enten av en av høvdingene eller av sin far eller en slektning. Denne seremonien var samtidig en bekreftelse på at ynglingen nå var et fullverdig samfunnsmedlem. Det fortelles videre at for høvdingene var det en ære og et tegn på styrke å være omgitt av et stort følge utvalgte unge menn. Høvdingen måtte selv være den tapreste, og det var en skam for følgesvennene ikke å være like tapre.

Vi får inntrykk av at germanerne sjelden forlot våpnene sine. Etter at de unge og våpenføre mennene hadde stått opp, bega de seg – væpnet – til sine sysler eller til gjestebud. På tinget hadde de alltid våpnene med, og når det kom forslag som de var enige i, viste de sitt bifall ved å slå spydene mot hverandre. Våpnene fulgte også mennene i graven. Enkelte fikk også hesten sin med ved gravleggingen. Blant disse opplysningene er det først og fremst den siste – at mennene fikk våpnene sine med i graven – som kan verifiseres ved hjelp av det arkeologiske materialet.

Sosiale grupper og våpenutrustning

Stilt overfor våpengruppene er det likevel en rekke spørsmål vi kan stille oss. Fikk alle frie menn med seg våpen i graven, eller var våpen forbeholdt et mindretall av mennene? Var det våpenforhet eller avdødes sosiale posisjon som var avgjørende for våpenutrustningen i graven? En undersøkelse av de norske våpenfunnene sammenholdt med de spredte, skriftlige

kildene som finnes, kan gi oss en pekepinn.

Av henimot 4000 norske våpengraver som er undersøkt fra Vest-, Øst- og Midt-Norge, er ca 1200 fra Midt-Norge, 1100 fra Vest-Norge og 1500 fra Øst-Norge (de fire fylkene Telemark, Buskerud, Oppland og Hedmark). Gravene viser klare forskjeller i antall våpen og, når det er flere våpen i en grav, i sammensetningene av våpen. Hele 60-70 % av gravene inneholdt bare ett angrepsvåpen – her kalt gruppe I. I denne gruppen er øks det vanligste våpenet. Hele 28 % av våpengravene fra Midt-Norge inneholder øks som eneste våpen. Også sverd og spyd opptre hyppig alene, i henholdsvis 22 % og 21 % av våpengravene. Gruppe II, som er karakterisert av to angrepsvåpen, utgjør 18 % av våpengravene. Her er kombinasjonen øks/sverd og spyd/sverd mer enn dobbelt så vanlig som øks/spyd. Gruppe III, karakterisert av tre angrepsvåpen, utgjør bare 10 %.

Selv om det kan spores enkelte forskjeller i sammensetningen av våpnene i Vest-, Øst- og Midt-Norge, er det først og fremst likhetene som er iøynefallende. Overalt er det gruppen med ett våpen som er størst,

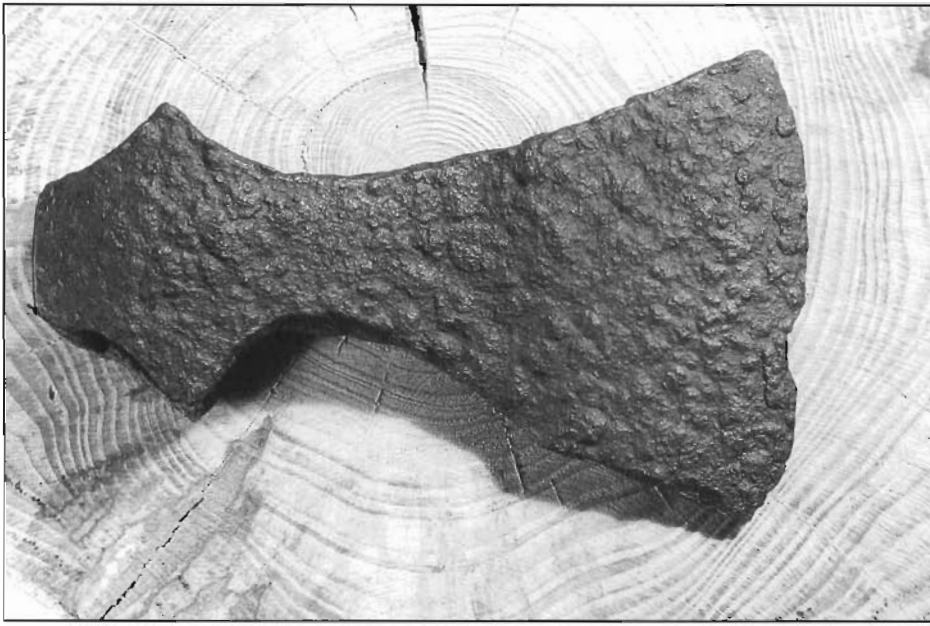
og gruppen med tre våpen, eller fullt våpensett som er minst. Dette forholdet bør avspeile reelle forhold i samfunnet i yngre jernalder. I den sammenheng ville det være ønskelig å sammenligne forholdene i Norge med andre germanske samfunn. Problemet er imidlertid at på grunn av forskjellene i gravskikk (fra 700-800-tallet var storparten av områdene syd for Skandinavia kristne), har vi lite sammenligningsmateriale fra vikingtiden (800-1030). I England er det imidlertid våpengraver fra perioden 400-700 fra det området der sakse, angler og jyder bosatte seg fra 400-åra av. Disse angelsakserne var, liksom sine stammefrender i Skandinavia, germanere. De angelsaksiske gravene inneholder også skjelettmateriale, noe vi ikke har i det norske materialet som er undersøkt. Mer enn en fjerdedel av de angelsaksiske gravene inneholder bare ett våpen. Graver med flere våpen har generelt mer og rikere gravgods enn graver med bare ett våpen. Svært unge menn har som regel bare fått med seg piler, mens voksne menn som regel har øks og sverd.

Et interessant forhold er at det er ikke blitt påvist noe samsvar mellom våpenutrust-

*Det eneggede sverdet, spydet og pilespissen fra 600-tallet ble funnet ved Hal-dalsnosi på høyfjellet mellom Lærdal og Ål i Buskerud. Trolig har våpnene tilhørt en mann som har omkommet mens han var underveis over fjellet.
Foto: Svein Skare, Universitetet i Bergen*

Øks fra vikingtiden. Gravfunn med øks som eneste våpen utgjør 28 - 29 % av de vest- og midtnorske våpengravene i yngre jernalder og 32 % av de østnorske. Øks var med andre ord det vanligste våpen i denne perioden av jernalderen. Foto: Svein Skare, Universitetet i Bergen

ning og fysikk. Menn med dårlig fysikk, for eksempel svært giktbrudne og med dårlig tilhelte beinbrudd, er utstyrt med våpen, mens menn med god fysikk og med sårskader som viser at de har vært i kamp, ofte ikke er gravlagt med våpen i det hele tatt. Härke, som har undersøkt gravene, konkluderer med at skikken å gi våpen som gravgave først og fremst har vært avhengig av familietilhørighet og sosial posisjon.

Sosiale grupper og landskapslovene

Spørsmålet er så om noe tilsvarende kan være tilfelle for de norske våpengravene. Kan for eksempel tredelingen av de norske våpengravene først og fremst avspeile ulike sosiale grupper? Her kan skriftlige kilder hjelpe oss et stykke på vei. De såkalte landskapslovene, dvs Gulatingsloven for Vestlandet, Frostatingsloven for Midt-Norge og Eidsivatingsloven for Øst-Norge, har nemlig flere utsagn om våpenutrustning og sosiale grupper. Riktignok er landskapslovene først og fremst representative for forholdene på 1100-tallet, men mange bestemmelser synes å ha sitt opphav lenger tilbake i tiden og kan til dels gå helt tilbake til den Gulatingsloven som islandsk tradisjon forteller om i første halvdel av 900-tallet.

I Gulatingsloven heter det fra utfarebolken i Robberstads oversettelse: «Alltid når det skal vera våpenting, skal årsmannen eller lendmannen segja til um hausten og halda tinget um våren. Alle frie og fullmyndige menn skal søkja våpentinget, elles skal dei bøta 3 øyrar i vite (bot) kvar av dei. No skal menn syna våpna sine, som mælt er i lovene. Ein mann skal ha ei breiøks eller sverd, og spjot og skjold som i verste fall skal liggja tri jarnspenger tvert yver, med handtak som er fastklinka med jarnsaum.»

Påbudet i Frostatingsloven lyder nesten likt. Også her er det påbud om våpnene sverd eller øks kombinert med spyd og skjold. De nesten likelydende påbudene i begge lovene tyder på at det har vært like regler for våpenutrustning langs Norskekysten.

Våpenpåbud

Sammenligning av gravfunnene og lovtekstene viser tilsynelatende forskjeller mellom våpenfunnene på den ene siden og påbudene om bevæpning på den andre. Lovene påbyr for eksempel skjold, men skjold er bare funnet i en mindre del av gravene. Det siste lar seg imidlertid forklare. Når en skal påvise at det har vært skjold i en grav fra jernalderen, må dette som regel skje ved funn av en bule av jern i grava. Trolig har slike jernbuler ikke vært vanlige. I en gravhaug på gården Skei i Nesna i Nordland, ble det for eksempel funnet et skejlett med spyd som eneste våpen. Over hoftene på skejlettet lå imidlertid forråtnede trerester med 16 klinknagler av jern. Trerestene ble oppfattet som et skjold. Skjoldbule manglet imidlertid. Ser vi på lovtekstene, var det ikke påbudt med bule på skjoldet. I Frostatingsloven var for eksempel bare skjold med jernbeslag påbudt – ikke bule. I Gulatingsloven het det «i verste fall skjold med tri jarnspenger tvert yver, med handtak som er fastklinka med jarnsaum». Det er derfor interessant at det i Midt-Norge, der Frostatingsloven gjaldt, er funnet adskillig færre skjoldbuler enn innenfor Gulatingets lovområde der skjold uten jernbule bare i nødfall ble godtatt. Sannsynligvis er det slik at de avdøde ofte har fått med seg skjold i graven. Men da dette i det vesentlige har bestått av trematerialer som lett råtner, påvises skjold sjelden i gravene. Det er, som sagt, ikke fullt sammenfall mellom våpensammensetningen i gravene og lovpåbudene. Dette kan selvsagt

skyldes at våpengravene er fra yngre jernalder og lovpåbudene yngre, og våpenutrustningen i tidlig middelalder kan ha vært annerledes enn i yngre jernalder. En annen forklaring kan være at påbudene i lovene bare angir minimums våpenutrustning og ikke nevner spesielt mindre grupper i samfunnet med råd til rikt våpenutstyr, slik som i gruppe II av våpengravene.

Sett isolert kan påbudet om våpenutrustning i Gula- og Frostatingslovene tyde på at samfunnet besto av en relativt homogen gruppe menn. Et slikt inntrykk blir imidlertid klart imøtegått av andre deler av lovene som gir inntrykk av et lagdelt samfunn der hver manns rett var betinget av hans plass i samfunnet. I lovene blir nemlig rettsindividet gradert etter sosialt verd (*metnadr*) ut fra byrd og andre sosiale og økonomiske kriterier (særlig jordegods). Dette kommer for eksempel klart frem i Gulatingslovens og Frostatingslovens bøtesystem. I mannhelgeboken i Frostatingsloven får vi et visst innblikk i et samfunn med sosial differensiering. Påbud om beingjold, dvs bøter for sår som har skadet knokler eller bein, lyder: «Om det er nødvendig å snu en mann på magen, da skal det bøtes tilleggs- og avindsbot: for hault 6 øyre, for årbåren mann 4 øyre, for rekstegn 3 øyre og for løysing 2 øyre.» Dette indikerer fire grupper i det trønderske bondesamfunnet utenom trelleene.

Hauldene representerte den frie odelsbonden. En årbåren mann vil si en mann som har fire fullfrie generasjoner bak seg. Hva betegnelsen rekstegn står for, har vært mer omdiskutert. Ifølge historikeren Knut Helle kan rekstegn muligens betegne de fullfrie generasjonene før den årbårne mannen. Løysing og løysings sønn er – som det fremgår av navnet – opprinnelig trelleætt (løst fra trelldom).

På flere punkt er Magnus Lagabøters landslov fra 1274 mer differensiert enn de eldre landskapslovene. I påbudet om våpenbunad heter det i Tarangers oversettelse: «Den mann som eier 6 veiede mark foruten sine klær, han skal eie rødt skjold med jernbeslått rand på begge sider og spyd og sverd eller halvtynndet øks. Men den mann som eier 12 veiede mark foruten sine klær, han skal eie skjold og stålhue tillikemed de foran nevnte våpen. Men den mann som eier 18 veiede mark foruten sine klær, han skal eie skjold og stålhue og panser eller brynje og alle folkevåpen. Men om noen mangler disse våpen, da skal han bøte en øre sølv til kongen for hvert han mangler. Men hver ungkar og de menn som eier mindre gods enn nu er sagt, hver av disse skal eie skjold og spyd og sverd eller øks. Men når en arbeidskar tar sin første tjeneste for full lønn, da skal han første sommer kjøpe seg øks, den annen skjold og den tredje spyd. Men om han mangler noen av disse tre våpen, da skal han bøte en øre sølv til kongen for hvert han mangler. Men om han mangler alle, da skal han bøte en øre til kongen og være halvretsmann inntil han får seg våpen.»

Nå vil det ikke være riktig å korrelere sosiale grupper fra yngre jernalder med lovpåbud som er mer enn 200 år yngre. Love-nes påbud om våpenutrustning gjelder nemlig leidangsordningen, og vi kan ikke regne med noen leidangsordning og påbud om folkevåpen i yngre jernalder. Snarere må vi se lovbestemmelsene om dette i middelalderen som tilpasning av den våpenpraksis som fantes tidligere til en ny tids militærordning. Når det likevel i Midt-Norge i yngre jernalder – liksom i Vest- og Øst-Norge – er en gruppe mannsgraver med tre angrepsvåpen, slik som det er krevd for den rikeste gruppen i Landsloven, men ikke i landskapslovene, kan dette skyldes at landskapslovene bare gir uttrykk for et minimumsutstyr for de mennene som deltok i leidangsutbudet. Dette utelukker ikke at det fantes en gruppe som hadde tre angrepsvåpen. Når det først er Landsloven som nevner denne gruppen, behøver det ikke bety at gruppen var ukjent tidligere, men bare at flere forhold ble presisert og detaljregulert i Landsloven enn forholdet hadde vært tidligere.

Hvem representerer våpengruppene?

Når vi fra Midt-Norge har ca 1200 våpengraver, kan vi selvsagt bare regne med å ha funnet en del av de gravene som opprinnelig ble anlagt. Samtlige grupper er derfor trolig underrepresentert. Men da det skal mer til for å finne graver/gjenstander under flat mark enn i haug eller røys, der en gjerne har forventninger om at det kan være forhistoriske funn, er trolig flatmarksgravene underrepresentert. Likedan er det vanskeligere å bli oppmerksom på en enkelt gjenstand enn på en samling gjenstander. Derfor er det sannsynlig at gruppe I er underrepresentert i forhold til de to andre gruppene.

Likevel er gruppe I langt den største gruppen blant våpengravene. I Midt-Norge utgjør den over 70 % av alle våpenfunnene eller ca 850 funn. Enkelte ganger inneholder gruppe I-funnene redskaper, men slike er mer sjeldne i denne gruppen enn i de to andre. Av de enkeltfunne øksene fra Midt-Norge er 1/7 funnet i haug eller røys. Dette er lavere enn for spyd og sverd der 1/3 av funnene er fra haug eller røys. Der- som en markering av graven i form av haug eller røys, representerer en statusmarkering, kan det se ut som øksegravene har hatt noe lavere status enn graver med spyd og sverd.

Gruppe I med ett angrepsvåpen er ikke omtalt i *landskapslovene*, men en må uvegerlig minnes den passusen i Landsloven som lød: «Den arbeidskar som tar sin første tjeneste med lønn, skal første sommer kjøpe seg øks, den annen skjold og den tredje spyd.» I et slikt utsagn skimtes en gruppe som verken hadde status eller økonomisk evne til fulle folkevåpen.

Kan så de ca 850 gruppe I-gravene fra Midt-Norge representere en gruppe «arbeidskarer» og ikke egentlige bønder? Her er vi på usikker grunn. Men dersom vi

På Torgård i Klæbu i Sør-Trøndelag ble det i 1930-åra funnet en rikt utstyrt mannsgrav med spyd av såkalt vendel-type, et tveegget sverd og et enegget sverd, øks, skjoldbule og stangmunnbitt. Bisselet har tilhørt en oppsølet hest. Torgård-funnet har store likhetstrekk med rikt utstyrte høvdinggraver fra Vendel og Valsgårde, Uppland i Sverige.

regner at funnene omfatter 12-14 generasjoner, kommer vi til 65-70 graver pr generasjon, fra et område som strekker seg fra og med Romsdal i syd til langt opp i Nordland fylke, blir antall graver ikke spesielt stort, og det vil ikke være urimelig å anta at storparten av gruppe I-funnene er spor etter bønder.

I Midt-Norge utgjør gruppe II-gravene ca 200 funn, eller ca 16 graver pr generasjon. I det arkeologiske materialet er det gruppe II som samsvarer best med påbudene om våpenutrustning i lovene, dvs funn med kombinasjonene sverd/spyd eller spyd/øks. Mellom 40-50 % av gruppe II-gravene er fra haug eller røys. Likevel tyder et tall på under 20 graver pr generasjon fra hele Midt-Norge på at gravlegging med mer enn ett våpen ikke var noen spesielt hyppig foreteelse. Vi må kunne regne med at vi her har spor etter den selvseien- de bondestanden eller haulden.

Gruppe III-gravene med tre angrepsvåpen utgjør ca 120 graver eller 10 graver pr generasjon. Sammenlignet med for eksempel gruppe I er trolig gruppe III overrepresentert, idet gravene i tillegg til fullt våpensett også ofte er rikt utstyrte når det gjelder annet person- og redskapsutstyr. Der- til kommer at ca halvparten av funnene er fra haug eller røys. Trolig representerer gruppe III-gravene det aristokratiske topp- sjiktet i yngre jernalder. Vi skal nå se litt nærmere på en slik høystatusperson fra Midt-Norge.

En høvding fra Torgård

I begynnelsen av 1930-åra ble det på Østre Torgård, Tiller i Trondheim, funnet en grav fra begynnelsen av yngre jernalder (550-600) som utmerker seg i europeisk sammenheng. Graven inneholdt full våpenutrustning etter kontinentalgermansk og nordisk skikk. Som i rikt utstyrte kontinentale graver var der et langt tve-

egget og et kort, enegget sverd, en spydspiss, pilespiss og skjoldbule. I samsvar med skandinavisk skikk var der også ei øks. Her i landet ble øksa en del av våpensettet fra tiden rundt 500, trolig etter påvirkning fra frankerne som benyttet en spesiell kasteøks som har fått navnet fransisca. Torgårdfunnet inneholdt også et bissel, og i tillegg til å være et av de eldste norske bissel som er kjent, representerer det en spesiell bisseltype, et såkalt stangmunnbitt. Stangbislet er svært sjeldent her i landet. Graven har også inneholdt en hest. Hesten har ligget nedenfor og tett inntil likets føtter.

Torgårdfunnet er datert ut fra gjenstandenes form og dekor, først og fremst stempeleornamentikk som er karakteristisk for tidsrommet 550-600. Både når det gjelder gjendstandstyper, sammensetningen av gjenstander og gravskikk viser Torgårdfunnet størst likhet med graver fra Vendel og Valsgårde i Uppland i Sverige. Liksom de oppsvenske gravene har Torgårdgraven vært skåret ned i en grusrygg og dekket med stein helt opp til overflaten av grusbanken. Gravene har ikke vært dekket av haug. De oppsvenske gravene inneholder et utstyr som forskerne mellom annet finner beskrevet i det gammelengelske

mytiske diktet *Beowulf*. Mellom annet inneholder flere av gravene hjelmer og ringbrynjer. I *Beowulf*-diktet beskrives personer og forhold fra Syd-Skandinavia. I sentrum står danenes kong Hroddgar og hans gjestebudshall der trollet Grendel herjer. Ryktet når helten Beowulf som drar fra Gøtaland for å beseire Grendel. Følgende utdrag (i svensk oversettelse) gir et innblikk i hvilken vekt en i denne tiden la på krigerære og våpen:

*Aldrig sågs fagrare
farkost lastad
med härkleder
och hårda vapen,
huggsvärd og brynjor.*

Etter at Beowulf og hans menn var kommet frem til kong Hroddgars gjestebudhall, heter det:

*De sjötrötte ställde
de stora sköldarna,
hårdsmidda huggvärn,
mot husets vägg,
satte sig på bänkar -
brynjorna sjunga,
karlarnas stridsdråkt.
Spjuten stodo
tillsammans för sig -
sjöfarnas vapen,*

*askspjut med stålspets -
den skaran var rustad
med vapen förvisso.*

Vendel og i Valsgårde er det funnet en likt utstyrt mannsgrav pr generasjon, noe som har ført til at gravfeltet er blitt tolket som spor etter høvdingætter med høy posisjon igjennom hele yngre jernalder. Til tross for klare likhetstegn mellom de oppsvenske gravene og Torgårdgraven, er der også forskjeller. I Torgårdgraven var der ikke hjelm og brynje, slik som i flere av de oppsvenske gravene. Fra Torgård er heller ikke andre rike graver, slik vi kunne ventet dersom en mektig ætt har hatt en høy posisjon over lengre tid. Derimot er det liten tvil om at den gravlagte mannen på Torgård har hørt til den fremste sosiale klassen menn i yngre jernalder. Denne samfunnsklassen finner vi beskrevet i eddadiktet *Rigsula* (oversatt av Ludvig Holm Olsen):

*Der vokste Jarl opp i hallen,
svingte skjold, satte strenger
på buene sine, skjefte piler,
skjot med flein og frankiske spyd;
red hester, hisset hunder,
lærte å sømme, og sverdet drog han.*

*Ut av skogen kom Rig skridende,
Rig skridende, lærte ham runene;
sitt navn gav ham, sønn kalte ham;
bød ham eie odelsvoller,
odelsvoller, eldgamle bygder.*

*Siden red han svarte skoger,
rimdekte fjell, fram til en hall;
ristet skjoldet, svingte spydet,
lot hesten trave og trakk sverdet,
vakte strid, farget vollen rød,
val felte han, vant seg land.*

I gravfunnene fra yngre jernalder inntar våpen en stor plass. Kombinerer vi de mange våpenfunnene med opplysninger fra skriftlige kilder, får vi et tydelig inntrykk av at våpnene var med på å markere mennenes posisjon og status. Samtidig har yngre jernalder vært en urolig tid. Stormenn fra de ulike regioner i Skandinavia lå i stadig strid med hverandre, og her deltok menn fra de ulike samfunnsklasser i både forsvar og angrep.

Litteratur:
Collinder, Björn 1954: Beowulf. Översatt i originalets versmått. Stockholm.
Edda-dikt. Översatt av Ludvig Holm-Olsen. Den norske Lyrikklubben. Oslo 1993.
Frostatingsloven. Das Rechtsbuch des Frostothings, übersetzt von R. Meissner. Germanrechte Band 4. Witzhausen 1939.
Gulatingslovi. Umsett av Knut Robberstad. Norrøne bokverk. Det norske samlaget. Oslo 1981.
Härke, H. 1992: Angelsächsische Waffengräber des 5. bis 7. Jahrhunderts. Reinland. Verlag BMBH Köln in Kommission bei Dr. Rudolf Habelt GmbH Bonn.
Magnus Lagabotes Landslov. Översatt av A. Taranger. Universitetsforlaget 1979.
Solberg, B. 1985: Social Status in the Merovingian and Viking Periods in Norway from Archaeological and Historical Sources. Norwegian Archaeological Review Vol. 18, Nos 1-2.
Stolpe, Kj. og Arne, T.J. 1912: Graffältet vid Vendel. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
Tacitus, Cornelius. Germania. Originaltext med svensk tolkning jämte i inledning och kommentar av Alf Önnersfors. Natur och Kultur. Stockholm 1961.

Forfatter:

Bergljot Solberg er professor i arkeologi ved Universitetet i Bergen.

Hjelm fra Vendel, Uppland i Sverige. Hjelmen er prydet med plater dekorert med hjelmede menn som enten bærer sverd og spyd eller sverd, spyd og skjold. De fleste mennene er fremstilt med ringbrynje. Blant norske gravfunn er det Torgård-funnet som kommer nærmest vendelgravene. Tegning: Etter Stolpe og Arne, 1912.

DET KLANG I BRONSE PÅ KLUNGERVOLDEN av Kari Støren Binns

Gården Klungervolden under Steinvik i Bjugn kommune ligger nordvendt, men strategisk plassert i skipsleia, og den er lunt plassert innerst i Steinvikbukta, med skjermende berg både i øst og vest. Innmarka er ikke så stor, men årsveksten er god. Under jordarbeid på åkeren sommeren 1894 støtte man på en større stein som også tidligere hadde vært til en viss irritasjon, men denne gangen stakk den så høyt opp at bonden bestemte at nå fikk det være nok, steinen skulle opp.

Slik var det at et interessant og meget sjeldent funn fra vikingtiden så dagens lys. Riktignok hadde det gitt seg til kjenne allerede 60 år tidligere. Steinen som ble løftet unna hadde nemlig ligget i bunnen av en svær langrøys, og i denne var det et steinsatt kammer. I kammeret fant man en hel del båtnagler, så store og tykke at de kunne ha vært fra et «jægtfartøi». Her lå det også et sverdhandtak, men det gikk i stykker da man prøvde å ta det opp. Siden ble røysa liggende urørt inntil den omkring 30 år senere ble fjernet for å dyrke opp området der røysa lå, uten at flere funn ble gjort – ikke før bonden denne sommerdagen for 100 år siden besluttet å fjerne det som må ha vært de siste restene av graven.

Det som da dukket opp var følgende gjenstander: En øse av bronse med et 28 cm langt skaft, en kasserolle eller større øse av bronse, bruddstykker av en bronsekjel samt to hankebeslag av bronse til et trekar. Året etter dukket det også opp en oval skålformet bronsespenne, «efter opgivende paa det sted, hvor fundet af bronzekar gjordes». Best bevart var bronsesøsen med det lange skaftet og det ene av de to hankebeslagene, og begge var utstyrt med fin strekornamentikk. Det dreide seg om et såkalt fugleformet hankebeslag, forsynt med keltisk dyreornamentikk. Av lignende funn kjenner vi til ca 14-16 ellers i landet, og det er særlig tre som i karakter og sammensetning ligner svært på funnet fra Klungervolden.

Det ene funnet er fra gården Hopperstad, Vik i Sogn. Det ble funnet noen år tidligere (i 1887) i en bakke – en morenedannet lang vold – der man grov for å legge grunnmur til et hus. I bakken var det et lag

med mørk jord og trekull, og her ble det avdekket en flatmarksgrav som var «betydelig over tre Alen lang». Det ble observert en mengde klinknagler omgitt av trerester, og formen på naglene tyder på at de skriver seg fra en nedgravet båt. I denne ble det blant annet funnet bruddstykker av to bronsekjeler, et bronsekar, en øse av bronse med langt skaft og et trekar med rikt dekorerte bronseplater. Hankebeslagene er av samme type som dem i Bjugn, og ornamentene på karet er av irsk mønster, altså igjen keltisk ornamentikk.

Det andre funnet ble gjort i 1880, på gården Kvale i Sogndal. Heller ikke denne graven var synlig over bakkenivå. Den ble oppdaget ved markarbeid i en bakkekant, men det er beskrevet at rett nedenfor graven ligger «en Ur som efter en bortryddet Røs», og gravgodset kan ha vært ned-

gravd i bakken under røysa. Også her ble det funnet endel klinknagler, en lang og flere små – også disse antakelig fra en båt. Her ble det videre blant mange andre gjenstander funnet et stort bronsekar, og oppe i dette lå blant annet et par skålformede ovale spenner og en skjoldbule av jern.

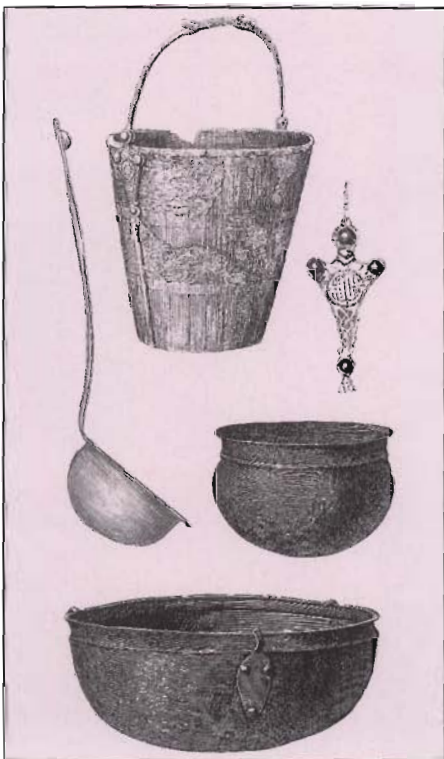
Arkeologen Jan Petersen har datert disse to gravene til 900-tallet og karakteriserer dem rimeligvis som kvinnegraver. Graven fra Bjugn derimot gir han ingen nærmere datering enn til vikingtiden, og han er tilbøyelig til å anta at det dreier seg om en mannsgav, antakelig på grunnlag av sverdhandtaget som ble funnet.

Nå viser det seg at det er en klar tendens til at langhauger ofte er kvinnegraver, og likhetstrekkene med kvinnegravene fra Hopperstad og Kvåle tyder også på det. En tredje parallell har nylig dukket opp i vårt eget distrikt, nemlig gravfunnet fra Skei, tidligere omtalt i SPOR nr 1/1987 og nr 2/1988. Dette var en uvanlig rik kvinnegrav fra en langhaug datert til omkring år 800, også denne dominert av koppar og kar av bronse og bronsebeslått tre, importert fra de britiske øyer.

Arkeologen Oddmund Farbredd foreslår at kvinnene i disse gravene kan være røvet – som gravgodset forøvrig – under vikingtokter i fremmed land. I det hjemlige ættesamfunnet fikk de en spesiell posisjon, og dette kom også til uttrykk i gravritualet. Forekomsten av våpen i flere av gravene (sverd i Bjugn, skjoldbule på Kvåle, tverrøks på Hopperstad) og kombinasjonen flatmarksgrav/røys-haug, gjør at man kan spørre om det i noen tilfelle kan dreie seg om dobbeltbegavelser – nederst en kvinnegrav under flat mark, og oppå denne – muligens anlagt på et noe senere tidspunkt – en mannsgav, lagt i haug eller røys, alternativt at en kvinne er ofret med alt sitt utstyr for å underholde mannen i dødsriket. Men vi savner jo det tradisjonelle våpenutstyret vi kjenner fra mannsgravene. Det er langt mer sannsynlig at disse kvinnene også har fått våpen med seg i graven – de kunne ha god grunn til å forsvare seg. Det gikk jo ikke stort fredeligere for seg i dødsriket enn i det jordiske liv på den tiden.

Forfatter:

Kari Støren Binns er mag.art. i arkeologi og ansatt som forsker ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Viten-skapsmuseet i Trondheim.

Bronsekjel, bronsekar, bronsesøse og trespann med bronsebeslag – karakteristiske funn for vikingtidsgraven som ble oppdaget i Bjugn for 100 år siden. Øsen til venstre og hankebeslaget til høyre er fra denne graven. Trespannet er fra Hopperstad og de to karene er fra Aurland i Sogn og Lyngdal i Vest-Agder. Ulik målestokk.

BORGEN PÅ BERGET

av Axel Christophersen

Har du noen gang hørt om Sions borg? I så fall forbinder du kanskje navnet med den borgen som kong David bygde i Jerusalem, der alle Israels konger senere ble innsatt og salvet. Men visste du at bare få kilometer syd for Trondheim, litt ovenfor Steinberget, ligger det også en «Sions borg». Riktignok i ruiner, og ikke bygd av kong David, men likevel vel verdt et nærmere bekjentskap.

Sions borg i Steinbergene

Borgen er bedre kjent som *Sverresborg*, oppført av kong Sverre under de urolige borgerkrigstidene vinteren 1182-83. For sin tid et moderne borganlegg hvis ruiner nå ligger inne på Trøndelag Folkemuseums område. Det var Sverre selv som kalte borgen Sion, et navn han valgte med en omhu og en baktanke som på mange måter var grunnleggende for hans fremgang som landstyrer og feltherre.

Hva sagatekstene beretter

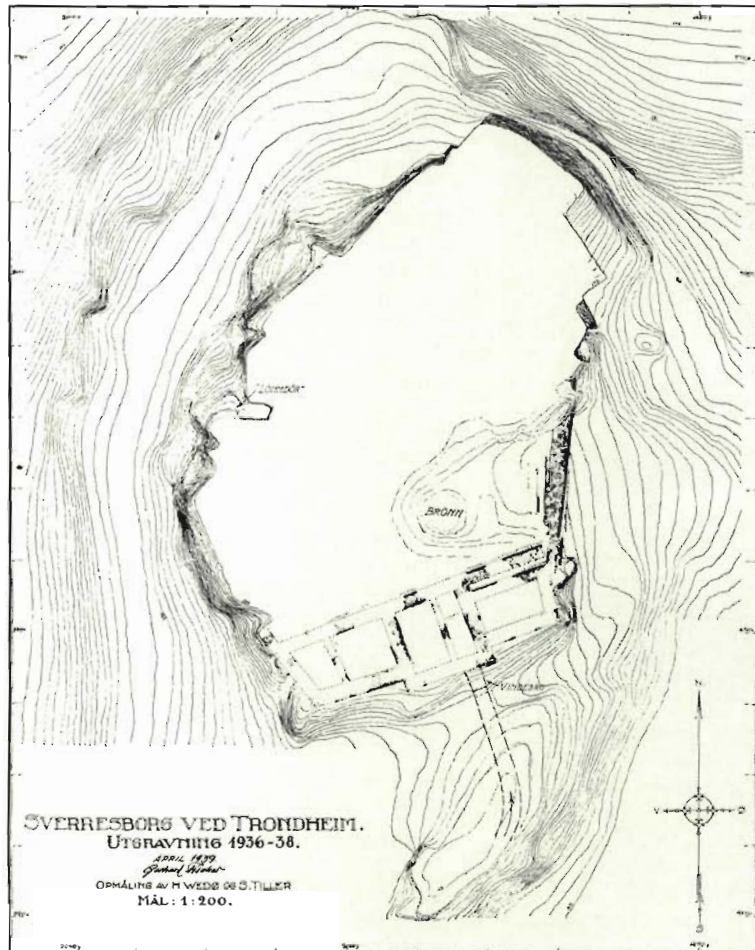
Opplysningen om at det var Sverre som bygde borgen øverst i Steinbergene har vi fra hans egen saga, «... den bok som abbed Karl Jonsson først skrev mens kong Sverre selv satt over og avgjorde hva som skulle skrives». Slik er begivenheten skildret: «Samme vinter lot kong Sverre bygge en borg ute på Steinberget. Kongens rom var ferdig først i langfasten og da flyttet han ut til borgen, og han var der utover våren. Men noe av hæren var i byen.» I

1188 får vi høre at *kuvlungene*, en av de mange opprørsflokkene mot kong Sverre, angrep borgen. Men de kom ikke noen vei før de med list fikk overtalt Torstein Kugad, som var satt til å vokte borgen, til å overgi den mot at han og borgmennene fikk beholde livet. Ved den anledning ble store deler av borgen revet ned. Men Sverre må ha bygd borgen opp igjen, for neste gang borgen var angrepsmål, var da baglerne beleiret og med list inntok den i 1197. Også da var det Torstein Kugad som vokter borgen for kong Sverre, sammen med 80 væpnede menn. Men beleiringen førte ikke til noe, før Torstein Kugad under sterke trusler gikk med på å overlate borgen til baglerne, som «... tok alt gods som var i borgen, og siden brente de hvert hus som der var. De tok en død mann som der var og stupte i brønnen ... (og) brøt alle steinveggene ned til jorden før de skiltes». Borgen ble ikke gjenoppbygd så lenge Sverre levde. Det skjedde først da Håkon Håkonsson engang i første halvdel av 1200-tallet bygde opp igjen murverk og bygninger, uten at vi har noen klar formening om hvilken rolle han tilla borgen, for siden hører vi ikke mer om den. Selv ikke når den ble revet siste gang vet vi.

Dette er i korte trekk hva samtidens sagaberetning kan fortelle om Sverres borganlegg. Men mange spørsmål gjenstår å besvare, for eksempel hvorfor kong Sverre bygde denne borgen. Og hvorfor akkurat *der* og *da*? Hvorfra hadde han de kunnskaper om strategi og forsvarsteknikk som var nødvendig for å kunne planlegge og gjennomføre oppbyggingen av et slikt moderne borganlegg? Hvor hentet han de økonomiske ressursene som skulle til, steinhuggere, murere, bygningsarbeidere, folk som skulle bespises, innlosjeres, forsynes med byggematerialer osv? Her kan vi bare forsøke å besvare noen få av spørsmålene, mens andre får ligge.

Ruinene på borgplatået

Selve borgen er anlagt på et flatt, ca 50 x 80 m stort platå på toppen av en fjellknaus som stuper bratt og utilgjengelig ned på alle sider, så nær som i syd. Det var her i syd at borgen naturlig nok var sterkest befestet. Man kunne bare komme inn i borgen fra syd via en bro, som det i dag bare står en solid støttepilar igjen av. Broen førte inn gjennom et kraftig porttårn, hvis portrom kunne lukkes ved hjelp av en vindebro-anordning. På hver side av porttårnet, som foruten selve portrommet inneholdt et litt større rom i vest, var det anlagt to bygningsfløyer som inneholdt ytter-

Grunnplan
over borgen.
Tegning:
Gerhard
Fischer

- Sion, kong Sverres borg utenfor Trondheim

ligere tre rom i første etasje. Hvordan bygningen har vært innredet i etasjene lenger opp kan vi ikke vite noe om, men sammenligner vi med tilsvarende kontinentale anlegg, er det rimelig å tro at det f.eks. i vestfløyen har vært en større hall i andre etasje, mens kongens private kammer lå i andre etasje i østfløyen. Vi skal merke oss at selve porttårnet ligger fremskutt i forhold til bygningsfløyene, slik at skjoldmuren som danner fløyens yterside lett kunne la seg bestryke fra tårnet.

Gerhard Fischers utgravninger fra 1936-37 viste at hele platået visstnok har vært omkranset av en kraftig ringmur. I dag er svært lite av denne ringmuren bevart, bortsett fra en strekning gjennom en fordypning i terrenget mot øst. I denne fordypningen lå en av borgens viktigste innretninger, nemlig brønnen. En sikker, konstant vanntilførsel var en forutsetning for at borgen skulle kunne motstå langvarig beleiring. Det er mulig at det også har eksistert andre stein- eller trebygninger langs ringmuren eller inn på borgplatået – de arkeologiske undersøkelsene i 1930-årene kunne tyde på det. Her skal vi ikke gå nærmere inn på selve borganleggets videre utforming, men raskt konstatere at Sverres borganlegg er et meget godt eksempel på en klassisk terrengtilpasset «ringborg», etter kontinentalt mønster forsynt med palass- (bolig-) bygninger og et sterkt befestet porttårn som samlet dannet en skjoldmur mot angrepssiden.

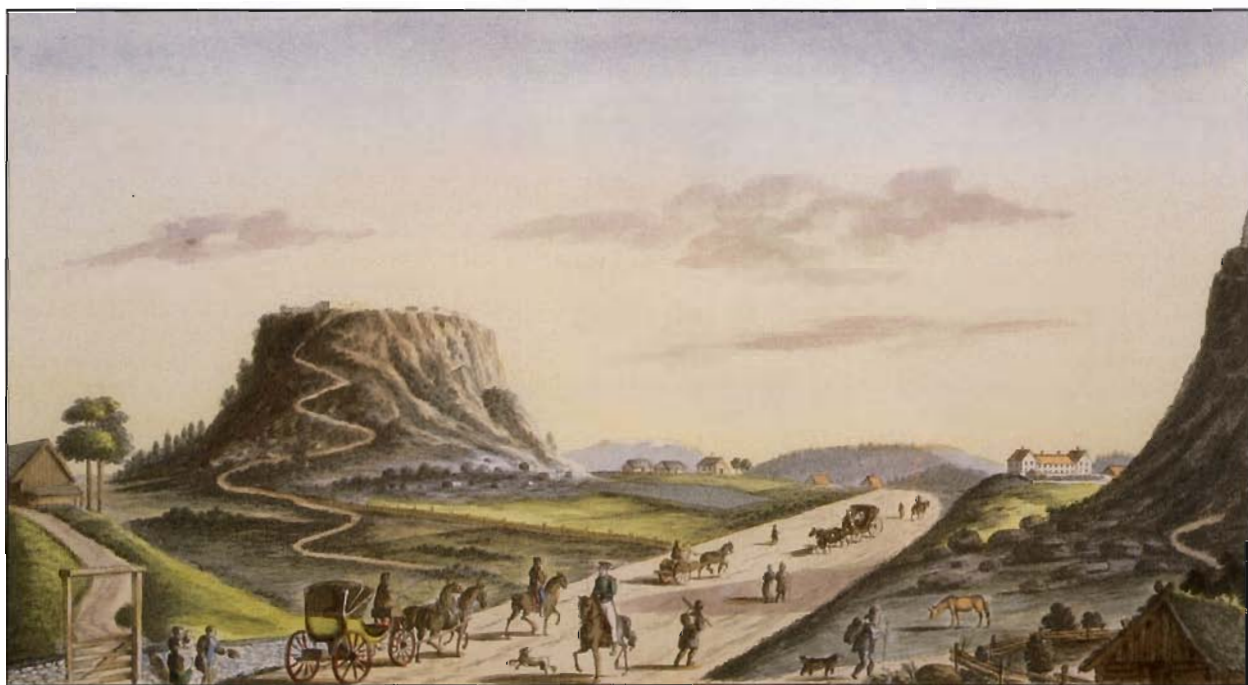
Forskere har ment at borgen er bygd etter forbilder hentet fra samtidige Rhinlandske borganlegg. Men ringborger av denne typen er også vel kjente på dansk område fra samme tid: På Sjælland utvider for eksempel erkebiskop Eskil Søbørg til en ringmursborg omkring 1150. Og i 1167 lar erkebiskop Absalon bygge en tilsvarende borg i København. – Både i Vordingborg og Kalundborg er lignende festningsverker reist på 1160-1170-tallet. I Norge representerer Sverres borg Sion ikke bare det første kjente eksempel på en ringborg, den er i det hele tatt den eldste kjente steinborg i landet. Fra tidligere er det nemlig bare kjent ulike forsvarsverker i jord og tre, som for eksempel Olav Haraldsons godt 650 m lange jordvoll omkring det eldste Sarpsborg, Sigurd Jordsalfars trekastell og voldgrav omkring Konghelle og erkebiskop Eysteins «treborg», antakeligvis et kastell, ved Ilevollene. Når kong Sverre bygger borgen i stein, representerer det noe radikalt nytt i Norge. Den umiddelbare bakgrunnen finner vi i et sammenfall mellom Sverres kontroll over folk, landskap og økonomi, hans kunnskaper om moderne våpen og stridsteknikk og de rent praktiske forutsetningene for borgbyggeriet som tilfeldigvis oppsto der og da: For på denne tiden var man nemlig i full gang med store byggearbeider både på Nidaroskatedralen og på erkebiskopens private residens. Men da erkebiskop Eystein måtte rømme landet etter Erling Skakkes fall på Kalvskinnet i 1179, og ikke vendte

Steinhode fra oktagonen i Nidarosdomen som sies å forestille kong Sverre.

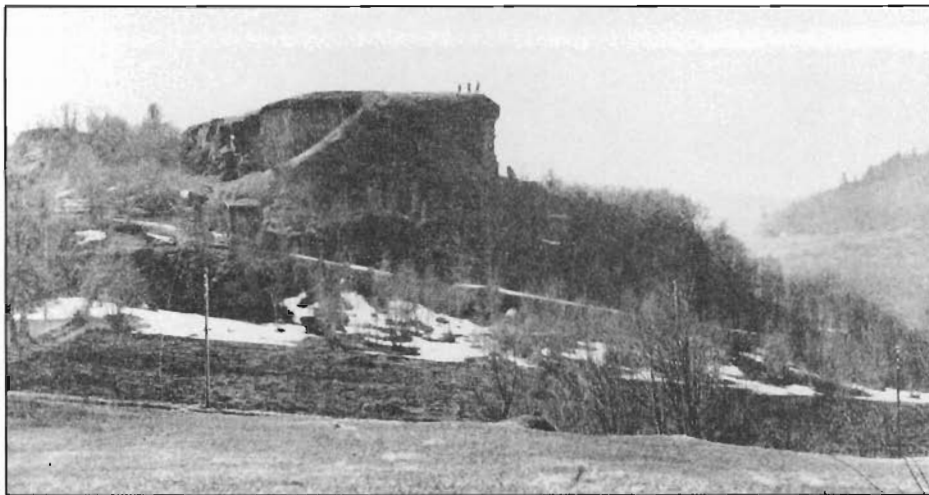
Foto: Etter Norges kongesagaer, bd III

tilbake før i 1183, ble det god tilgang på arbeidsløse steinhuggere og murere vinteren 1182-83. Under utgravningene i 1936-37 ble det blant annet funnet arkitekturdetaljer i borgen som viser hvor Sverre hentet sine bygningsspesialister fra. Og steinen ble hentet fra et brudd som tilfeldigvis lå bare 500-600 meter unna borgen, det samme som forøvrig forsynte

Sverresborg.
Akvarell fra
1896 av Joh.
F. L. Dreier.

Sverresborg fra vest sett fra Blyberget. Borgknausen ligger inne på området til Trøndelag Folkemuseum. Foto: Etter Norske kongeborger av Gerhard Fischer

erkebiskopen med stein til katedralbygget.

Kriger og strateg av internasjonal format

Det funksjonelle samspillet mellom terrengforhold og forsvarsinnretninger som anlegget av en ringborg forutsetter, krever en strategisk og taktisk forståelse som vitner om at kong Sverre må ha hatt mer enn bare overflatisk kjennskap til moderne, kontinentalt borgbygging. Dette er ikke underlig, for kong Sverre er kjent – og var det også i sin samtid – for å ha vært i besittelse av overlegne teoretiske og praktiske kunnskaper om moderne krigføringsteknikk og -strategi. Dette gir historien en rekke eksempler på: Han var for eksempel den første som systematisk benyttet seg av leiesoldater (fra Frankrike og England) samtidig som han la stor vekt på at hans egne soldater, birkebeinerne, var topp utrustet, disiplinerte og veltrente soldater. Birkebeinerne begynte for eksempel å bruke armbrøst lenge før noen annen brukte det her til lands. Sverre benytter seg også meget tidlig av valslynger eller kastemaskiner, for eksempel i Nidaros 1182 og i slaget ved Saltøysund i 1196. Kongen var dessuten svært dyktig til å kjempe tungt bevæpnet fra hest, og han ville heller duellere på ekte riddervis «...som sed var blant storfolk ...» i turnering, enn å gå den sedvanlige holmgangen, en kamp med sverd og øks til fots.

Også hans kampstrategi, både til lands og til vanns, brøt radikalt med den gamle, primitive svinefylkingen, som hverken krevde særlig individuelt mot, disiplin eller taktiske overveielser, men som var desto mer velegnet til å organisere en utrent bondehær. Sverre derimot utnytter sin godt utrustede hær av profesjonelle krigere, og angrep med mindre, men mer rørlige infanterienheter. Dette er et strategisk trekk som tydelig var inspirert av den kontinentale rytterkamp-taktikk, der et fåtall tungt bevæpnede riddere med letthet kunne splitte og nedkjempe selv større infanteri-

enheter på grunn av større rørlighet. En slik kampteknikk krevde imidlertid et strategisk overblikk, noe som slett ikke var avgjørende i en kamp mellom svinefylkede hærflokter, men som var desto mer avgjørende for utfallet i rytterslag. Dette forklarer hvorfor Sverre selv ofte ikke deltok direkte i kamphandlingene, slik som skikk var, men sto mer og dirigerte enhetene «fra sidelinjen». Av den grunn er kong Sverre både av sin samtid og ettertid, ofte karakterisert som feig, hvilket han definitivt ikke var. Derimot var hans kampstrategi fiendens langt overlegen. Men hvor – og hvordan – hadde han skaffet seg disse tekniske og strategiske kunnskapene om moderne krigføring? Det har ingen ennå kunnet gi noe klart svar på, skjønt det er spekulert på om Sverre kan ha oppholdt seg en tid ved Henrik II's hoff i England. Men noe annet enn gjetninger blir det ikke.

Borgens funksjon

Hvorfor bygde kong Sverre borgen Sion? Vi skal vite at da kong Sverre kom til Nidaros første gang, ble han og birkebeinerne tatt imot som det de var, nemlig en flokk oppviglere og røvere. To år senere, etter slaget på Kalvskinnet, snudde stemningen seg og han ble valgt til konge av trønderne, som han alltid siden hadde støtte av. Men byen var og forble et utrygt sted å oppholde seg i for kongen, som flere ganger hadde vært på nippet til å bli sperret inne av angripende motstandere. Den gamle, og svakt, eller slett ikke, befestede Harald Hådrådes kongsgård ga langt fra noen effektiv beskyttelse mot de mange og uventede overfall på byen under borgerkrigsstridighetene. Behovet for et sikkert tilfluktsted for kongen og hans menn var derfor påtrengende. Når vi ser på borgens beliggenhet understreker den da også anleggets rent defensive karakter: Borgen var altfor enkel å passere for en fiendehær, og selv om den lå ved byens hovedinnsatsåre fra syd, har den ikke kunnet spille noen aktiv rolle i forsvaret av selve byen. Det er altså først og fremst behovet for et refugium, et sikkert

tilfluktsted, som gjør at Sverre bygger borgen Sion. Og som sådan holdt borgen mål. Den ble, i alle fall ifølge sagaberetningene, aldri inntatt gjennom regulære kamphandlinger. Noen offensiv bruk av borgen kjenner vi ikke til.

Om borgen også var tiltenkt, eller rent faktisk hadde, noen funksjon i den sivile administrasjonen av byen, vet vi lite om. Nyere internasjonal borgforskning har kommet fram til at de fleste kongeborger som ble oppført på 1100-tallet i England, lå i eller nær bysentra og spilte en viktigere rolle i det kongelige forvaltningsapparatet enn i rent forsvarsøyemed. At også Sions borg kunne være brukt til den slags formål er ikke utenkelig. Sverre har nok kjent til også denne bruken av borganlegg. Og ikke under noen omstendigheter har den bare fungert som en ren fluktborg, for borgen var kontinuerlig bemannet under ledelse av Torstein Kugad, selv når kongen ikke oppholdt seg der, hvilket han forøvrig ser ut til å ha gjort både titt og ofte. At folk, tildels i betydelig antall, har hatt tilhold i borgen over lengre tid, vitner også funn av bruksgjenstander som keramikk, garnsøkker, tranlamper, nøkler, kniver, hestesko etc om. Mest talende i så henseende er kanskje de store mengder dyrbæin som matavfall som ble påvist under utgravningene i 1936-37. Sverres-sagaen vet da også å berette at 80 mann, «som hverken manglet våpen, mat eller drikke», hadde tilhold i borgen da baglerne beleiret den i 1197.

Tilbake til Sion

Hvorfor gav kong Sverre borgen det bibelske navnet Sion? Også det har noe å gjøre med Sverres internasjonale orientering og innsikt i tidens politiske og ideologiske strømninger: Det har seg nemlig slik at Davids borg Sion i middelalderens teologisk inspirerte rettsfilosofi kom til å stå som symbolet på den av Gud utvalgte, og dermed rettmessige konge. Kong Sverres skal ha drømt at han engang ble salvet av profeten Samuel, som også hadde salvet David. Når Sverre kalte borgen sin for Sion, var det for å la borgen stå frem som et manifest symbol på at det var han, Sverre, som var den av Gud utvalgte rettmessige Norges konge. Hvem som hadde rett til Norges krone var nettopp et av de brennende stridsspørsmål i tiden, og det som Sverres eget engasjement i stridighetene handler om. På den måten er Sions borg noe mer enn et lokalt minne over Sverres tilknytning til landsdelen, den er samtidig også et minnesmerke over et av de store stridsspørsmål i en skjebnesvanger tid i eldre norsk historie.

Litteratur:
Fischer, G. 1951: Norske kongeborger, bnd. 1, Oslo.
Lunde, Ø. og Alsvik, E. 1983: «Sion» - Sverres borg ved Trondheim.
Trøndelag Folkemuseum. Årbok 1983, Trondheim.
Lunden, K. 1976: Norges historie, bnd. 3. Norge under Sverreætten 1177-1319, Oslo.

Forfatter:

Axel Christophersen er fil. dr., seniorforsker og leder for Middelaldersenteret ved Universitetet i Trondheim.

NYTT PÅ BOKMARKEDET!

Der Trondheim ble til

For snart 25 år siden begynte Riksantikvaren arkeologiske undersøkelser i Søndre gate i Trondheim. Ingen ante vel den gangen at dette var innledningen til nesten 25 år sammenhengende graving i byens sentrale deler.

Gravingene har vært så omfattende og tidkrevende at det nesten ikke har blitt tid til å studere og publisere de enkelte undersøkelserne etter hvert som de ble avsluttet. Det framgravde gjenstandsmateriale har, sammen med dagbøker, tegninger og fotografier, fått et så enormt omfang, at dette i seg selv nærmest umuliggjør en fullstendig publisering av undersøkelsene. Dette gjelder særlig om man ønsker å legge vekt på den grundige materialpresentrasjonen som gjennom generasjoner har preget norsk arkeologi.

Da Riksantikvaren bestemte at det første publiseringsprosjektet skulle omfatte det aller største sammenhengende utgravingsfeltet i Trondheim – Folkebibliekstomten – var dette en meget dristig satsing. Når publiseringsprosjektets to hoveddeltakere, Axel Christophersen og Sæbjørg Walaker Nordeide, nå har presentert sine hovedresultater i Boken KAUPANGEN VED NIDELVA, kan vi trygt slå fast at de har lykket med sitt arbeid. En viktig grunn til det, er at man valgte å gå fram på utradisjonelt vis. Hovedvekten i arbeidet ble ikke lagt på presentasjon av det rikholdige gjenstandsmaterialet – som jo er arkeologenes viktigste kilder – eller på analyser av dette materialet. Gjennom bevisst holdning til hvilke overordnede spørsmål man mente å kunne besvare, ble materialgjennomgangen innskrenket til det minimale. Og dermed ble prosjektet gjennomførbart.

I tillegg til KAUPANGEN VED NIDELVA har prosjektets medlemmer også stått bak utgivelsen av en serie rapporter der en rekke foreløpige analyser og konklusjoner er presentert. Den foreliggende boka kan derfor ses som en syntese av disse enkeltrapportene, men er samtidig en nyvurdering av tidligere framsatte konklusjoner. Boka er delt inn i flere hovedavsnitt. Axel Christophersen diskuterer forutsetningene for bosetning og bydannelse på Nidarneset, bebyggelsens form og eiendomsforhold, alt med utgangspunkt i det som er funnet av rester av hus, gater og kaier, mens Sæbjørg Walaker Nordeide diskuterer handel og håndverk med utgangspunkt i de gjenstandene som er funnet.

I ettertid har det vist seg at det var et lykketreff for studiet av Trondheims eldste historie at nettopp denne tomten ble arkeologisk undersøkt, for her kom man over bygningsrester som synes å være fra by-

ens aller eldste tid, samtidig som det også kom fram nye opplysninger om selve landskapet slik dette var da byen ble grunnlagt. Samtidig er det utgravde området så stort at det er har vært mulig å danne seg et pålitelig bilde av utviklingen av såvel gateløp og kaianlegg som eiendomsforhold, byggeskikk og utnyttelsen av de enkelte tomtene.

KAUPANGEN VED NIDELVA er en vel-skrevet, oversiktlig og lettlest bok, som anbefales på det varmeste for SPORs lesere. Men samtidig må det være rett å påpeke at det ikke er populærvitenskapelig bok. Det er en vitenskapelig avhandling, der det er brukt mye plass på beskrivelser og diskusjoner av detaljer – men av detaljer som er av betydning for forståelsen av helheten. Den interesserte leser skulle likevel ikke ha problemer med å finne boka til glede og nytte. Den er rikholdig illustrert med fotografier fra selve utgravingen, kart, dokumentasjonstegninger og diagrammer. Den er samtidig forsynt med mange gode rekonstruksjonstegninger som gir et godt inntrykk av hvordan Trondheim må ha sett ut i middelalderen. Forfatterne får også klart fram sitt syn på hvorfor trøndernes kaupang kom til å ligge nettopp i elvehavnen på Nidarneset. Boken koster kr 380,-.

Kalle Sognnes

Jernvinna – seminar i Budalen, Sør-Trøndelag 1991

Foredragene fra Budalsseminaret er presentert i tre bind, 450 sider fra ialt 30 foredrag. I bind I og II er samtlige arbeider skrevet på engelsk, med et kort sammen-drag på dansk, norsk eller svensk. I bind III er sju arbeider på engelsk, to på fransk og tre på tysk. Det er to norske sammen-drag. Seminaret var et ledd i «Comité pour la sidérurgie ancienne»s virksomhet – en spesialkomite under UNESCO og videre ble seminaret dedisert IN HONORER OLE EVENSTAD. – Lensmann Evenstad, levde i Østerdalen fra 1739 til 1806. Leverte i 1782 en avhandling til København om den direkte prosess for framstilling av smjern. Bak avhandlingen lå et ønske om å utnytte landets «Herligheter», blant annet begrunnet med at «en retskaffen Mand gjør ingen Hemmelighed av den Kundskab han opdager og eier».

Bind I omfatter:

- Berggrunnsgeologi i Budalsområdet; O. Nilsen
- Kvartærgeologi i Budalen; A. Bakken
- Myrsmalm for jernvinna; A. Espelund
- Innvirkning av jernvinna på vegetasjonen; T. Solem
- Metallurgens tilbakeblikk over jernvinn; A. Espelund
- Jernproduksjon og kongemakt gjennom 2000 år; L.F. Stenvik
- Stedsnavn med tilknytning til jernvinna; O. Stemshaug

- Jern i middelalderens skriftlige kilder; G.A. Blom

Bind II omfatter:

- Jernvinna på Island; M. Hermanns-Audardottir og T. A. Fredriksson
- Jernbehovet på Færøerne frem til 1856; S. Arge
- Jernproduksjon i Danmark; V.F. Buchwald og O. Voss
- Børger, jernskatt og sjøalm i Skåne; A. Ødman
- Jernvinna på Møsstrand og ved Dokkløy; I. Martens
- Jernvinna ved dokkløy samt fangst av elg; J.H. Larsen
- Jernvinna i øvre Setesdal; P. Rolfsen
- Jernvinna i Hallingdal; inntil 1145 m o h; T. Bloch-Nakkerud
- Smedboder i Trondhjem; bly, jern og kobber; A. Espelund

Bind III omfatter:

- Forsøk med replika av Burgenland-ovnen; C. Blair
- «Currency pars»; båndstål med sveiset rørparti; P. Crew
- Analyse av råstoff og energi ved jernvinna; H. Laumann
- Forsøk på fremstilling av smjern i sjaktovn; R. Leineweber
- Estland, jernfremstilling frem til det 14. århundre i; J. Peets
- Håndverkstempler på bruksgjenstander fra Prag; R. Pleiner
- Lette slagger fra fransk jernvinne er analysert; A. Ploquin
- Slagg og jern fra Catalán ovn, J. Simon og E. Thomas
- Slagg, struktur og hårdhet av brynjepate; A. R. Williams
- Stensatt slaggrupp for sjaktovn demonstrert; A. Espelund
- Fremstilling av en charge i.h.t. lensmann Ole Evenstads Afhandling om Jern-Malm, Kbh. 1990; A. Espelund

Anmelderen var dessverre ikke tilstede under seminaret i Budalen og har – bl a av denne grunn – noen bemerkninger. For disse nevnes, ønskes å berømme de som har stått for arrangementet. Hyldelsen rettes til sivilingeniør/førsteamanuensis Arne Espelund: som hovedredaktør av de tre bind, som forfatter/medforfatter av hele fire arbeider, en entusiast når det gjelder jernvinna og sikkert et midtpunkt for konferansen. I tillegg kommer stor honnør til alle bidragsytere ved seminaret!

Primært kunne bøkene hatt et langt strengere emnevalg og en mer stringent presentasjon basert på utførlige data/observasjoner og det gjerne av utvalgte temaer innen jernvinna. Presise sammen-drag (på engelsk?) samt referat fra diskusjonene, vita av den enkelte forfatter og deltagerliste. Terminologien burde vært viet større oppmerksomhet. – Spesielt interessant er utvilsomt fremstillingen av smjern etter Evenstads resept. Er her tolkningen av forsøksbetingelsene de riktige, i hvilken grad ble karboninnholdet i jernet behersket, hvilke metoder ble benyttet for sortering i mykt jern henholdsvis i hardt stål, for smidbarhet og for essensveisbarhet?? Det må antas at fortsatt arbeid om jernvinna vil ha glede av data fra produksjon av jernsvamp, av jernpulvermetallurgi, fra Perrin- – samt Aston-prosessen.

Boken fås ved henvendelse til forlaget ARKETYPE, Sundlandsskrenten 50, 7032 Trondheim. Pris for bind I, II og III er henholdsvis kr 150,-, kr 120,- og kr 120,-.

Arne Færden

SHEELA-NA-GIG – provokasjon –

av Sverre Krüger

En naken ekshibisjonist åpner sin vulva på Nidarosdomen. En kvinnefigur bretter kappen tilside og blottet sitt skjød på Stiklestad kirke. En gåtefull groteske på gamle Sakshaug kirke – med fordekt kvinnelig nakenhet. De tilhører etter all sannsynlighet samme familie – med navnet Sheela-na-gig. I slekt med gamle keltiske og hedenske livsoppfatninger – fanget opp av middelalderens kristne billedprogram.

I dag sender den gamle dame skjelvninger inn i den katolske kirke – og vekker museumsfolk til debatt. Nå ser hun dagens lys igjen – i et galleri for moderne kunst.

Hittil har Sheela-na-gig ikke vært identifisert i Skandinavia. Nå kan også vi inkludere henne i den gåtefulle og fantasirike motivverden som vi finner på de trønderske middelalderkirker.

Godt gjemt problembarn

Vandringen ned til krypten i The National Museum of Ireland, Dublin blir en vandring innover og bakover. En åpen og sivilisert søyleinngang, skåret etter klassiske skjønnhetsidealer – videre gjennom en av de vakreste utstillingshaller jeg har sett – så til dørene med kodete sikkerhetslås – ned trappene og langs endeløse hyllemeter og skufferekker – nye dører, nye lås. Høvelig bortgjemt og aller innerst i en korridor – hele familien Sheela-na-gig. Attraksjon og problembarn for Nasjonalmuseet i Dublin – selv om de aldri før har vært utstilt. Til manges forundring.

I 1987 skrev den kanadiske forskeren Dale Colleen Hamilton et iltert brev i The Irish Times der hun anklaget museumsledelsen for å utøve moralsk sensur i sin utstillingspraksis. Colleen Hamilton hevdet at de mange Sheela-na-gigs bevisst ble holdt bortgjemt fordi de viste fram kvinnelige kjønnsorganer på en rå og usivilisert måte. Det ble òg hevdet at de ankom Nasjonalmuseet godt påkledd for ikke å sjokkere de ansatte – og at museet var redd for «at en gammel dame skulle stikke sin

paraply gjennom utstillingsvinduet». Museumsdirektør Pat Wallace forsvarte seg med å hevde at Sheela-na-gig var stygg og lite flatterende for kvinner, og hvorfor kunne ikke heller folk interessere seg for cistercienserklostre og andre kulturskatter.

I klostre og kirker ...

Og nettopp i en ruin etter et cistercienserkloster i Abbeylara hadde jeg mitt første møte på irsk jord med en Sheela in situ. Nedgrodd av eføy og vokter av meterhøye brennesler. Den eneste skulpturfigur som hang igjen på kirkeveggen. Hvorfor en Sheela også her, spurte jeg meg, hos disse fromme munkebrødre? Hos cistercienserne som også slo seg ned på Tautra i Frosta og i Munkeby i Frol, Levanger, – som søkte nærkontakt med naturen, isolasjon og inderlighet i sin gudstro? Som selv hevdet at de hadde mere å lære av stein og tre enn av boklig kunnskap. Langt fra livets fortredeligheter og fristelser – hvorfor måtte også de finne plass for en naken kvinne inne i kirken, som viste fram sitt kjønnsorgan og sin anus under messen?

Hele familien
Sheela-na-gig i krypten
i The National Museum
of Ireland, Dublin.
Foto: S. Krüger

konflikt – forløsning

Og hvorfor var det bare denne figuren som ikke var blitt fjernet – alt det andre lå i ruiner?

Jeg var i Irland for å søke etter svar. Spørsmålene hadde reist seg etter møtet med tre skulpturfigurer på kirker i Trøndelag – spørsmål som først ble rettet mot norske eksperter på middelalderens motivverden. Ingen kunne gi svar. Hvorfor viste en fullstendig naken dame seg fram på utsiden av Olavskapellet på Nidarosdomen? Hvorfor blottet en kvinnefigur sitt skjød ved et av nordvinduene på Stiklestad kirke? Og kunne den groteske masken ved nordportalen på middelalderkirken på Sakshaug, Inderøy, være i slekt med disse?

– på Nidarosdomen

Hun henger på en konsoll under takskjegg, sørvendt på Olavskapellet i tverrskipet – som klar til å hoppe ned på betrakteren, med stort hode og stirrende øyne. Vennlig og velskåret – en kopi av originalen som frister en skyggefull tilværelse i Restaureringsarbeidens lagerrom. Hodet er omtrent like stort som resten av kroppen – brystene er såvidt antydnet. Med hendene ført bak føttene griper hun tak i sin vulva som for å åpne den for betrakteren. Hun er slett ikke særlig påtrengende for de forbigående der hun henger 5-6 meter over bakkenivå, ytterst mot hjørne i selskap med masker og dyrehoder.

– på Stiklestad

I et relativt dypt relieff er hun skåret på en av steinene som omkranser det midterste av vinduene på nordveggen, omtrent 5-6 meter over bakkenivå. Tilbaketrunket, slik at bare den som aktivt søker identifiserbare motiver i dekoren, vil fange henne inn. Hun er langt mer naturalistisk utformet enn sin medsøster på Nidarosdomen. Ansiktssuttrykket er avventende og rolig – kroppen halvt tilbakelent, og mellom sprikende bein griper hun tak i sitt skjød som for å åpne det. Her er ingen invitasjon – ingen aggressiv kraft eller energiutfoldelse. Som en legemliggjort madonna troner hun mellom løvverk og annen ornamentikk. På hodet bærer hun et bånd og noe som kan minne om en krone, rundt midjen et beltebånd og omkring kroppen et kappelignende plagg.

– på Sakshaug

Også denne figuren er skåret i relieff – på en av de få som ansees for å være originalsteiner rundt nordportalen. En liggende figur med et stort hode med stirrende øyne under markerte øyenbryn. Under den symmetriske og klart formede nese – mustasjer og en utspringende «tunge» – på

Stiklestad kirke fra midten av 1100-tallet. Ifølge tradisjonen er kirken bygget over det sted der kong Olav falt.

Foto: S. Krüger

hodet en kroneformet dekor med horn som stikker ut fra pannen, ett på hver side. Hodeformen utgjør omlag halve delen av skulpturen. På den andre halvdelens er en stor oval med en markert kongelignende form som trer inn i denne fra undersiden. På begge sider av denne; et bladverk eller gripearmer som bøyer seg tilbake mot denne ovalen. Nederst, lengst inne mot døråpningen, springer to liljeformer som symmetrisk ut av nederste delen av denne ovalen.

På sporet etter svar

Figurene på Nidarosdomen og Stiklestad utfører klart den samme ekshibisjonistiske handling – figuren på Sakshaug er mere gåtefull og pirret meg til et tolkingsforsøk på en mer provoserende måte. Tanken på at byggherrer og håndverkere skulle utsmykke de tidlige kristne kirker med erotiske motiver, i vår forstand av ordet, syn-

tes fremmed. Det måtte ligge andre motiver bak – men hvilke? Visste de noe vi kan ha glemt? Hadde de andre, og kanskje større perspektiver i sin tros- og livsforståelse enn vi? Det var da jeg fikk i hendene doktoravhandlingen «Sheela-na-Gig – Heksen på kirkeveggen», skrevet av den danske kunsthistoriker Jørgen Andersen i 1977. Fortsatt det vesentligste forskningsbidrag til forståelsen av denne merkelige skulpturfigur. Andersen og andre forskere har funnet slike figurer i Irland, England og i de nord-franske områder, – *men ingen i Skandinavia.*

Avdelingsleder ved Nasjonalmuseet i Dublin Eamonn Kelly var tydelig overrasket da jeg, langt nede i krypten i museet, viste ham bildet av den nakne damen på Nidarosdomen. Han smilte, nikket og bekreftet at dette helt klart var en Sheela-nagig – forøvrig i nær slekt med flere av deres egne skulpturer.

Gamle Sakshaug kirke på Inderøya, påbegynt på midten av 1100-tallet. Rundt om på den gamle kirken – særlig på hjørnesteiner og ved dørportaler – finnes flere ansikter og merkelige masker.

Foto: S. Krüger

Den normanniske kirken St Mary og St David i Kilpeck, Herefordshire i Vest-England. På denne kirken, som dateres til tidlig på 1100-tallet, finnes den kanskje mest renskårne og kjente av alle Sheela-er. Foto: S. Krüger

Sheela fra Kilpeck – oppe under tak-skjegget på sørsiden av koret. Underfundig og lett smilende åpner hun sin vulva. Foto: S. Krüger

Sheela fra Oaksey, Wiltshire i Vest-England. I hennes vulva er det en lignende konglefigur som vi finner på sakshaugrelieffet. Er dette det mannlige kjønnsorgan, slik kirkens egne folk i Oaksey antydte? Foto: S. Krüger

Det merkelige navnet

Forskerne er usikre på hvor det merkelige navnet har sin opprinnelse. Første gang det opptrer i en antikvarisk protokoll, er i 1840. Det ble notert ned etter at en lokal kjentmann fortalte at folket på landsbygda i Irland kalte disse nakne kvinnene for Sheela Ny Gigg. Senere er navnet blitt skrevet på forskjellige måter. Hva disse tre ordene står for, har fått ulike forklaringer. Noen hevder at Sheela kommer av det romerske Cecilia – andre at Sheela er en avledning av det irske *Silé* som betyr en fetisjfigur. Og at Gig' kommer av det gæliske ordet for bryst; *gCioch*. Dette skulle igjen bety at Sheela-na-gig betyr en steinfetisj med bryst. Problemet er bare at det fleste kvinnefigurene knapt har noen bryster, så forvirringen er stor. Jørgen Andersen viser også til at det i irsk språk finnes et uttrykk «Julian the Giddy» – som betyr en person, jente eller gutt, som viser særlig stor lyst til å være i selskap med det annet kjønn, og at Sheela-na-gig kan være en avledning av dette uttrykket. Andre har pekt på at navnet kan ha sin opprinnelse i *Sile i n-a giob* som kan oversettes med «Sheela på huk» – og det låter unekkelig rimelig fordi svært mange av disse figurene viser seg fram, sittende på huk. Flere steder kalles hun bare «idolet», «grotesk kvinnefigur», «heksen» eller «den gamle kjerringa». Kjært barn har mange navn – og kjært barn har kanskje også flere funksjoner. I alle fall opptrer hun i mange sammenhenger; – på kirker, på kors og gravplater, i biskopers kister, i klostre – til og med der hvor nonnene oppholdt seg. Sheela-na-gig – i den form vi kjenner henne – dukker opp allerede tidlig på 1100-tallet, – og da helst i kristne sammenhenger. Senere i middelalderen får hun også et fortrolig hjemsted på slott og festninger.

En typisk Sheela

Sheela-figuren opptrer i et utall varianter, både i skulptural form og i uttrykk. Men figuren på en gammel romansk kirke i Kilpeck, Vest-England, regnes for å være en av de mest renskårne og typiske. Den er òg av de eldste, datert til ca 1120. I et frodig skulptur-landskap viser hun seg fram – på en konsoll under takskjegget mellom chevron-border og groteske masker, skjeggete hoder og dyrefigurer. I en arkitektonisk og ornamental sammenheng svært lik den som omgir Sheela på Nidarosdomen. I form og uttrykk ligner hun også på sin trønderske slektning. Kroppsdelen er forstørret, forkrøblet eller ute av perspektiv på annen måte. Hennes stirrende ansikt og hennes offensive framvisning av genitalia, er åpenbart det viktigste i hennes demonstrative budskap. Men sammenholdt med mange av hennes irske medøstre framtrer Sheela i Kilpeck som en sivilisert og vennlig dame. De irske kan være svært aggressive, som to av de mest kjente, Sheela fra Cavan og Sheela fra Lavey. Noen av de irske framstår i sin ekshibisjonisme som bent fram demoniske og mannhaftige, mens andre kan ha en sterk feminin og innbydende karakter som Sheela fra Ballylarkin.

Ekshibisjonisten på Nidarosdomen, blant masker oppe under taket på Olavskapellet. Naken kvinne viser seg fram på den hellige katedral. Foto: S. Krüger

«Skjøgen på Stiklestad» – slik hun omtales på folkemunne. Hva slags budskap vil hun formidle? Er hun mer enn en skjøge – kanskje òg en madonna? Foto: S. Krüger

Budbringer fra en fjern fortid. Den merkelige grotesken på Sakshaug. Liggende på en av steinene som omkranser nordportalen. Foto: S. Krüger

Budskap på mange plan

I The Irish Times stod for endel år siden et leserbrev hvor Walter Mahon-Smith skriver om en opplevelse han hadde på den irske landsbygda: «I området hvor jeg bor hadde det lenge pågått en forferdelig feide mellom to familier. En dag før første verdenskrig, da en av gruppene angrep den andre familiens hus med stokker og andre angrepsredskap, kom en kvinne fra den truede familie fram i døra rett foran angriperne (og min far og jeg selv som tilfeldigvis passerte) – løftet opp sine skjørt høyt over hodet og viste fram sitt kjønnsorgan. Straks kastet angriperne seg rundt og flyktet i skrekk.»

Professor Etienne Rynne ved Universitetet i Galway viser blant annet til dette avisinnlegget når han hevder at Sheela's viktigste funksjon sannsynligvis har vært å skremme vekk truende angripere. Jørgen Andersen peker på det samme og avslutter sin avhandling med å vise et bilde fra La Fontaine's fabler, hvor selve Djevelen blir skrekklagen i møte med det nakne kvinneskjød.

Denne avskrekkende funksjonen til Sheela kan være årsak til at hun ofte er plassert på svake punkter i bygningens konstruksjon – på hjørnesteiner og som nøkkelstein over dørportaler. Og på den måten danner hun en beskyttende effekt mot dem som ønsker å ødelegge bygningen. Med andre ord; det er en fetisj mot både fysisk og materiell ødeleggelse såvel som at figuren skulle virke avskrekkende mot onde makter som truet. En slik dobbeltfunksjon kan hun ha vært tilkjent – den forunderlige Sheela som befinner seg over en døråpning i Moathe. På en bygning reist av kvekere – vendt mot kvekerfamiliens kirkegård – viser hun fram sitt skjød. En, med våre øyne, uforståelig sammenstilling mellom en naken og grotesk kvinne og et miljø som tradisjonelt var lite billed- og symbolorientert.

Men ifølge Eamonn Kelly ved Nationalmuseet, hadde Sheela også en annen viktig funksjon. Til de onde krefter i tilværelsen hørte også kjødets lyst og alt dets vesen, og Sheela-figurene var også ment å advare menneskene mot disse kjødelige fristelsene, mot synden som førte inn i fortapelsen.

Sheela skulle altså både *avskrekke*, *beskytte* og *advare*. Det er disse funksjonene forskningen omkring henne stort sett har konkludert med. Men Sheela kan muligens fortelle ei større historie – som gir oss et bilde av middelaldermenneskets tanke- og trosforestillinger, vi kjenner lite til. Det er et bilde som er formet i en hedensk keltisk tradisjon og som synes å ha sterke nedslag i dagens Irland. Både i kjønnsrolledebatten og som element i kritikken av vårt moderne tenkesett. Kanskje representerer Sheela et bilde som tegner opp de store sykliske krefter som griper om vår tilværelse – om fødsel og død – om den evige bevegelse mellom pulserende krefter i livet.

Tempelherrenes slott i Ponferrada, Spania, – langs pilegrimsveien mot Santiago de Compostela, daterert til 1180-årene. Selv om skulpturene er borte i dag regner forskerne med at de tidligste Sheela-figurer kan ha blitt utviklet i Spania og Frankrike. Og at pilegrimage mot Santiago i middelalderen kan ha sett flere av dem langs veien.
Foto: S. Krüger

Sheela i et større perspektiv

Vi må derfor bak forhenget – bak den kristne tradisjon og inn i en hedensk. Det var professor Rynne som trakk dette forhenget til side for meg og viste meg flere keltiske figurer fra førkristen tid, hvor man også kunne se hender som grep om vulva. Figurer som forskerne hadde identifisert som keltiske Artemis'er – etter den greske gudinne Artemis som vokter både over naturen og de ville dyr – og som også var fødselgudinne og vernet om det nye liv. Hun var også månegudinne – og kanskje er det nettopp månen Sheela fra Lavey gjemmer under armen. I keltiske billedframstillinger finner vi også den hornede guden Cernunnos, underverdens gud. Cernunnos er iblant knyttet til fertilitetsymboler, han trives også godt ute i naturen, og er gjerne framstilt sammen med ville dyr, ofte sittende med korslagte bein – som flere av Sheela-figurene.

Kelterne hadde stor forkjærlighet for å gi fenomenene doble betydninger, og de bygde ofte sammen flere skikkelser og meningsinnhold i samme symbolframstilling. Flere forskere mener å ha funnet keltiske figurframstillinger som inneholder trekk fra både Artemis (hos romerne Diana) og Cernunnos i én og samme skikkelse. Altså; – både fra fødselsgudinnen – hun som verner om livets tilblivelse – og fra dødsrikets gud. Flere av disse hybridfigurene framstilles med korslagte bein. Den gæliske kulturen i Irland, med keltiske røtter, fikk – i motsetning til mange andre nord-europeiske kulturer – utvikle seg i en uforstyrret kontinuitet. Romerne kom seg blant annet aldri over til denne øya. Da det kristne billedprogram nådde over til Irland, eksisterte det der framstillinger av keltiske gudeskikkelser som Cernunnos. Ifølge professor Rynne ble de først Sheela-figurer – uten korslagte bein – utviklet i de nord-franske områder. Og da irlenderne møtte dette motivet, grep de straks tak i det, tilpasset det sine egne keltiske figurer og utviklet denne hybrid videre med stor entusiasme.

Sheela-na-gig som Den store Gudinne

I den keltiske gude- og motivkrets hørte også den store Morrigan – gudinne for

både skapelse og ødeleggelse. Hun var altomfavnende og fryktinggydende som sin greske medsøster Artemis. Omsorgsfull mot alt liv – men også djevelsk i sin kynisme når det går henne imot. Den engelske arkeologiprofessor Barry Cunliffe mener at Sheela-na-gig reflekterer nettopp Morrigan. Han trekker også fram hennes mannlige motpart Dagda – stammens gud, som er knyttet til de materielle forhold og ytre kunnskap. I forholdet mellom Morrigan og Dagda kan alt bli forklart; liv og død, godt og ondt, kunnskap og mysterium, taperhet og frykt. Livet selv er et samspill mellom disse motstridende krefter. Andre forskere, som professor Margaret Murray, finner i Sheela et bilde på den kvinnelige treenighet – den rene og uskylde unge kvinne – den fruktbare og lidenskapelige – og den gamle resignerte, som gjerne assosieres med dødsbudskapet. Arketyper som er guddommeliggjort og lever gjennom alle sivilisasjoner.

I Galway, en by på vestkysten, møter jeg den visjonære forfatteren Eileen Keane.

Selv Djevelen lar seg skremme – fra Charles Eisen's illustrasjoner til La Fontaine's fabler. Foto: Etter Jørgen Andersen «The Witch on the Wall»

Gjennom henne forstår jeg hvorfor så mange kvinner nå trykker Sheela til sitt hjerte. Stillferdig formidler Eileen tanker med røtter i hennes eget lands forhistorie – tanker om den altopprettende balansen i tilværelsen – om livets endeløse syklus. «I møtet med Sheela-na-gig og hennes slektninger i den irske fortid,» sier Eileen Keane stillferdig, «kan vi kanskje finne tilbakke til den naturlige balanse i tilværelsen, en balanse som synes tapt i vår tid. For den irske historie er historien om Den store Gudinne.»

I høst kan irlenerne få se de bortgjemte Sheela'er på Nasjonalmuseet. Og det er, interessant nok, det samtidsorienterte Irland som skal gi dem dagslys – i Gallery of Modern Art stilles de ut. Paradoksalt og tankevekkende. Nytt liv til de gamle damer – som altså har i alle fall to – kanskje tre eller flere søskenbarn her i Trøndelag.

Våre egne Sheelaer

Det må ha vært et pulserende liv ved bygghytten i Nidaros da katedralen skulle reises. Byggfolk og håndverkere kom langveisfra – mange fra de britiske øyer. Og hit strømmet nye tanker om religion og livstro, – tanker som og ble bragt ut på den trønderske landsbygda når det skulle bygges kirker også der. Steinskulpturen fra den tid viser en besynderlig form- og motivrikdom som forteller at hedenske og kristne tradisjoner og gudsforestillinger var sterkt vevd inn i hverandre. Fra vårt ståsted kan denne motivverden arte seg som uttrykk for en svimlende mystikk – vanskelig å fange opp med vår glassklare fornuft. Men noen konklusjoner kan vi likevel fatte.

Sheela-na-gig på Domkirken og Stiklestad

Vårt første og viktigste spørsmål er selvsagt: Er skulpturene på Nidarosdomen, Stiklestad og Sakshaug virkelig Sheelaer. For de to første synes svaret åpenbart. Ekshibisjonisten på Nidarosdomen føyer seg på alle måter inn i den mest typiske Sheela-form. I Nord-Frankrike, Irland og England finnes flere som er skåret etter hennes skjema og gitt det samme uttrykk, blant annet Sheela fra Kilpeck. Figuren på Stiklestad avviker fra denne prototypen – og troner nærmest som en madonna mellom løvverk og fabeldyr. Men også hun har sine klare paralleller, som for eksempel Sheela fra Sword, Irland, med samme kroppspose og modellert i nærmest naturalistiske proporsjoner.

Et underlig særtrekk med Sheela på Stiklestad er at hun synes å bære klær, draperier som løftes til side. Dette finner vi ikke andre steder. Og dersom det virkelig er en krone hun bærer på hodet, så møter vi det uunngåelige spørsmål om vi her står overfor en madonna og en skjøge i én og samme figurframstilling. Gåtefullt, provoserende og konfliktladet for oss – men kanskje forståelig og akseptabelt i middelalderens symbolverden.

Sheela fra Cavan. Demonisk og aggressiv i uttrykk. Rå og upolert i utforming. Nasjonalmuseet i Dublin. Foto: S. Krüger

Sheela fra Sword, Nationalmuseet, Dublin. I form og uttrykk, nær beslektet med Sheela på Stiklestad. Foto: S. Krüger

Sakshaug-figuren

– gåtefull og perspektivrik

Men hva så med den besynderlige figuren på Sakshaug? Den lar seg i alle fall ikke uten videre innpasse i det typiske Sheela-format. At figuren ligger, forhindrer ikke at den kan tilhøre den samme motivtradisjon som de to andre. Der finnes flere liggende Sheelaer rundt om i England og Irland, både ved døråpninger og som hjørnesteiner på bygninger.

For å kunne innlemme Sakshaug-figuren blant Sheela'ene er det nødvendig å tolke den store ovale form som en vulva. En dristig, men ikke meningsløs påstand, – for flere har nettopp en slik vulva, som Sheela ved Oaksey Church i England. Her, som hos Sakshaugfiguren, vokser det sentrert inn i denne oval et kongleformet element, og tanken ligger nær; – kan dette være et symbol på det livgivende – det som bærer frø? Særlig fordi dette på Sakshaug-figuren virkelig ser ut til å være

en kongle, en frøkapsel. Og på begge sider er det som om gripearmer av løvverk omfavner kapselen med liv. Det vegetative favner om sitt eget liv.

Hodet som er festet så og si direkte på denne oval, bærer to klart formede horn. Det kan derfor tolkes som en refleksjon av den hornede keltiske Cernunnos. Og som senere kan ha blitt forløper for *The Green Man* – «den grønne mannen» som kommer til syne samtidig med de første Sheelaer. Denne skikkelsen har ofte en slik utstrakt tunge – da helst som frodig løvverk – og han blir gjerne oppfattet som symbol for naturens frodighet og vekst. På enkelte skulpturgrupper opptre han sammen med en Sheela-figur. Vi finner ham også blant de eldste skulpturframstillinger ved Domkirken, så han kan ha vært kjent blant dem som hugget stein ved Sakshaug.

Hypotesen ligger snublende nær; – kan «grotesken» ved nordportalen simpelthen være en hybrid mellom Sheela og Cernunnos/The Green Man? En fortettet symbolframstilling av de krefter som disse to-talt representerer? Middelalderens skulptører, som de gamle kelterne, var fortrolige med sammenblanding av billeduttrykk fra flere tradisjoner, med ulik geografisk og motivmessig tilhørighet.

De eldste deler av Sakshaugkirken ble bygd og dekorert i siste halvdel av 1100-tallet, og uttrykk for denne motivblanding kan godt ha nedfelt seg på den gamle kirken. Kanskje var det en engelsk eller irsk steinhugger som meislet fram dette relieffet engang på midten av 1100-tallet. En steinhugger som kjente til de store livskreftene som fra tidenes morgen pulserer i endeløse strømmer, – gjennom lys og mørke. Som stamper seg inn i våre sjelelige irrganger og kan vekke oss til fysisk begær. Som holder oss nede i frykt og vekker oss til taper dåd. I konflikt og forløsning mot den endelige balanse.

Kilder og litteratur:
Samtaler med avdelingsdirektør Eamonn Kelly ved Nationalmuseet i Dublin og med professor Etienne Rynne ved Universitetet i Galway – august 94.
Samtaler med forfatteren Eileen Keane, Galway – august 94
Andersen, Jørgen 1977: «The Witch on the Wall - Medieval Erotic Sculptures in the British Isles» (doktoravh.) Rosenkilde og Bagger, København.
Andersen, Jørgen 1976: «Sheela-na-Gig at Cleenath Castle», art. i «North Munster Antiquarian Journal», Vol. XVIII.
Anderson, William 1990: «Green Man», Happercollins, London.
Cunliffe, Barry 1992: «The Celtic World», Constable, London.
Gimbutas, Marija 1992: «The Language of the Goddess», Thames and Hudson, London.
L & J. Lang, 1992: «Art of the Celts», Thames and Hudson, London.
Lidén, Hans Emil 1981: «Middelalderens steinarkitektur i Norge», i «Norges Kunsthistorie», bd 2, Gyldendal, Oslo.
Murray, Margaret: «Female Fertility Figures», art. i «Journal of the Royal Anthropological Institute».
Raftery, Joseph 1969: «A Sheela-na-Gig from Burgessbeg», art. i «North Munster Antiquarian Journal», Vol XII.
Rynne, Etienne 1987: «A Pagan Celtic Background for Sheela-na-Gigs», art. i «Figures from the Past», The Royal Society of Antiquaries of Ireland, The Glendale Press, Dublin.

Forfatter:

Sverre Krüger er utdannet kunsthistoriker, han er TV-produsent og professor i film og fjernsyn ved Universitetet i Trondheim.

«INGEN MANN SKAL GJERA VALDSVERK MOT ANDRE»

– om Frostatingslovens motstandsrett og slaget på Stiklestad

av Jørn Sandnes

Den eldre Frostatingsloven, som nå altså er omsatt til moderne norsk, er en hovedkilde til kunnskap om samfunnsforhold i Trøndelag i eldre tid. Loven stammer i sin nåværende redaksjon fra Håkon Håkonssons tid, nærmere bestemt fra ca 1260. Men det er ingen tvil om at store deler av loven går et hundreår eller så lenger tilbake i tiden.

Eldre lovtekster

Et trøndsk lovhåndskrift som på folkemunne kaltes *Grågås*, eksisterte alt på 1100-tallet. Det omtales i flere forskjellige kilder. Blant annet påberopte kong Sverre seg denne gamle trøndske lovboka i sin strid med erkebiskop Eirik omkring 1190. Det heter at Grågås inneholdt de lovene som Hellig-Olav satte. Det siste skal vi ikke ta bokstavelig. Men enhver som går grundig inn i Frostatingsloven, vil se at mange av bestemmelsene der må gå tilbake til tidlig kristen tid. Etter min mening kan det ikke være tvil om at flere av dem går tilbake på gamle, muntlige rettsregler. Enkelte av disse kan igjen i prinsippet være av fellesegermansk opphav, selv om dette siste i dag er meget omstridt. For diskusjonen omkring dette, som det her ikke blir plass til å gå nærmere inn på, vil jeg vise interesse til innledningskapitlet i den nyutkomne, oversatte utgaven av Frostatingsloven.

Den trøndske motstandsretten

Et av de eldste og merkeligste innslag i Frostatingsloven er de tre kapitlene i bolk 4 (kapittel 50-52) som kalles den *trøndske motstandsretten*. Her heter det, omsatt til nynorsk:

«50. Ingen mann skal gjera valdsverk mot andre, korkje kongen eller nokon annan mann. Men om kongen gjer det, då skal det skjerast pil og lata pil fara innom alle fylke, og ein skal fara etter han og drepa han, om ein kan få tak på han. Men om han kjem seg unna, då skal han aldri komma at i landet. Og kvar den som ikkje vil fara etter han, skal bøta tre merker, og sameleis den som let pila stansa.

51. Men om ein jarl gjer valdsverk mot ein mann, då skal det skjerast pil og først bod innom fire fylke om å fara etter han og drepa han. Og om han kjem seg unna, då skal han aldri komma att. For kvar den som

ikkje fer etter han, gjeld det slik bot som før er sagt, og det er tre merker i straff for den som stansar pila.

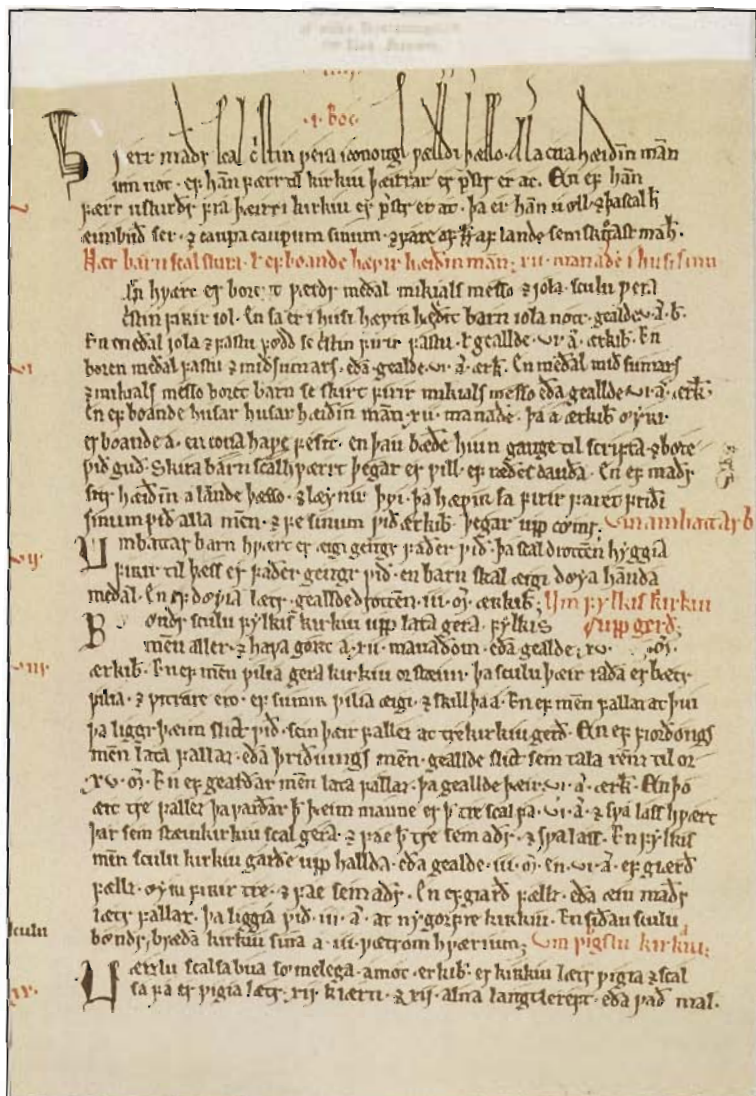
52. Men om ein lendmann gjer valdsverk mot ein mann og drep han då skal pila fara innom to fylke med bod om å fara etter han og drepa han; og om han kjem seg unna, skal han fara i utlegd og aldri komma att i landet utan saman med ein konge som sjølv er i ferd med å vinna land for seg, eller ein jarl, eller om han ber sant krigsbod med seg attende i landet. Og om ein mann stansar dette pilbodet, då er han skuldig tolv ørrar i straff, og om han ikkje møter til etterferda, då er han skuldig ein baug. Og alt dette skal vera utrekna i brent sølv.»

Vi skal her særlig ta for oss det første av disse kapitlene, det som angår kongen. Her står det altså bent fram at om kongen

gjør voldsverk mot folk, så skal det skjæres hærpil, noe som var datidas mobiliseringsvarsel. Pilen skal sendes omkring i alle fylkene, dvs de åtte småfylkene rundt Trondheimsfjorden, og alle bøndene er pliktige til å fare mot kongen og drepe ham. Men om kongen greier å komme seg unna, da skal han aldri få lov til å komme tilbake i landet. Den som ikke vil være med på slike aksjoner mot kongen, eller som ikke bringer pilen videre, må bøte tre merker sølv (ca 650 gram) for det.

Loven gir altså bøndene i de åtte trøndske fylkene både rett og plikt til å ta kongen av dage når han har gjort overgrep mot noen i bondesamfunnet. Kapitlene 51 og 52 fastsetter tilsvarende straff for jarl eller lendmann som gjør voldsverk, bare at plikten til å gjøre motstand er begrenset til et mindre geografisk område.

Fra Frostatingslovens kristenrett. Bruddstykke av et middelalderhåndskrift til Frostatingsloven (det såkalte Tübingersfragmentet).

Kong Olav faller på Stiklestad. En av de klassiske illustrasjonene fra Snorres «Heimskringla» som har preget våre forestillinger om slaget på Stiklestad. Men forholdet til den historiske virkeligheten er høyst usikker. Tegning: Halfdan Egedius i Snorres Kongesagaer

Motstandsretten – et eldgammelt germansk prinsipp?

En motstandsrett av dette slaget fins ikke i noen andre nordiske eller germanske lover. Den har derfor vakt stor interesse i norsk og internasjonal forskning. Enkelte forskere har villet se motstandsretten som et eldgammelt germansk rettsprinsipp. En kjerne i det er at kongen ikke har uavgrenset makt og myndighet. Han står ikke over folket, men tvertimot til ansvar overfor det. Det blir vist til Tacitus (ca år 100 e Kr) og hans beskrivelse av germanernes forfatning, der det heter: «Det tilkommer heller ikke kongene noen fri eller ubegrenset makt» («Nec regibus infinita aut libera potestas»).

De fleste forskere i dag er nok noe skeptiske til å trekke opp slike lange, germanistiske linjer. Det gjør imidlertid ikke interessen for den trøndske motstandsretten i seg selv mindre, kanskje tvertimot.

De norske forskerne som har drøftet Frostatingslovens motstandsrett i seinere tid, er enige om at bestemmelsene må skrive seg fra en tidlig fase i den norske kongemaktens historie, fra rikssamlingstida på 900-tallet (Claus Krag) eller kanskje helst først på 1000-tallet, Olav den helliges tid (Nils Hallan). Motstandsbestemmelsene er åpenbart sprunget ut av bondesamfunnets interesser, et selvbevisst bondesamfunn som tiltar seg rett til å ta en tyrannisk konge (eller jarl eller lendmann) av dage, og som får reglene for dette fastlagt i lovs form.

Nils Hallan har drøftet forholdsvis inngående dateringen av motstandsbestemmelsene og bakgrunnen for dem. Han ser det slik at de er blitt til på bakgrunn av de første rikskongenes hardhendte framferd i Trøndelag, Olav Tryggvasons og Olav den helliges terror med sikte på å vinne makta over landskapet.

Jeg tror ikke det kan være større tvil om at motstandsbestemmelsene virkelig skriver seg fra denne perioden. Men da blir det også nokså opplagt at den avgjørende kampen mot Olav Haraldsson bør sees i lys av den trøndske motstandsretten. Det var de *inntrøndske* høvdingene Olav Tryggvason og Olav Haraldsson først og fremst prøvde å gi nådestøtet. Og med god grunn. Det var i disse trøndske kjernebygdene hedendommen stod sterkest og motstanden mot kongemakt og kristendom var mest solid forankret. Olav Tryggvason grunnla – eller bygde ut – kaupangen ved Nidelva, Nidaros, som et støttepunkt for kongemakt og kristendom i Trøndelag. Herfra førte han kampen mot inntrønderhøvdingene og asalæren.

Konge mot bønder

Da Olav Haraldsson kom til makten i 1015-1016, tok han opp igjen denne politikken. Han oppholdt seg ifølge skaldenes vitnesbyrd mye i Trøndelag og for hardt fram mot inntrønderne. Men motstanden var hard. Nå var også trolig motstandsbestemmelsene blitt meislet ut. Med loven i hånd kunne trønderhøvdingene mobilisere til kamp. De fikk støtte fra andre

misnøyde stormenn i landet og fra en overlegen fremmed makt – danekongen Knut den mektige. For denne overmakten måtte kong Olav gi opp kampen. I 1028 rømte han landet.

Da Olav i 1030 prøvde å vinne Norge tilbake, utspilte det hele seg etter den regi som var lagt gjennom motstandsretten.

Slik kan vi se scenen for oss, riktignok med en del streker trukket opp på frihånd: Kongen hadde altså i første omgang greidd å komme seg unna. Nå prøvde han «å komma att i landet», fra Jämtland ned i Verdalen. Dermed kunne Kalv Arneson på Egge og de andre inntrønderhøvdingene skjære hærpil og mobilisere bøndene til kamp. Med hjemmel i motstandsbestemmelsene kunne de true med tre merker sølv i bot for dem som holdt seg hjemme. Så møtte bøndene mannjamt fram. «På hver en sti drev det folk,» sier Snorre. Bondehæren fant Olav og hans lille flokk på Stiklestad. Bøndene angrep kongen, som ble drept etter en kort kamp. Straffeksjonen mot kongen som hadde «gjort voldsverk», var fullført.

Snorre om slaget Stiklestad

Dette stemmer riktignok ikke på noen måte med den storslåtte skildringen Snorre gir i Heimskringla av slaget på Stiklestad, den skildringen som har preget våre forestillinger om slaget. Etter Snorre var det to mektige hærer som stod mot hverandre på Stiklestad. På den ene siden kongen med ca 7000 mann, på den andre bondehæren som var dobbelt så stor, «hundre storhundrer». «Ingen hadde sett så stor hær komme sammen på én gang i Norge,» sier Snorre. I denne hæren var det høvdinge og krigere fra hele landet. Kampen tok til, og bølget lenge fram og tilbake med stor villskap, inntil bøndene, med sin tallmessige overlegenhet, fikk overtaket, alt dette ifølge Snorre. Kongen ble felt, men gjenoppstod snart i ny skikkelse, som helgenkongen Olav, *rex perpetuus Norvegiae*.

Vi skal likevel huske at Snorre forfattet sitt mektige epos om slaget på Stiklestad omkring 1230, på et tidspunkt da Hellig-Olavs glans strålte med stor styrke over hele Norden. Som vanlig i slike helgenskildringer ble den historiske virkeligheten sterkt fortegnet i helgenglansen.

Slaget på Stiklestad – en begrenset straffeaksjon

Andre, mer samtidige og nøkterne kilder, som skaldekvald og tidligere sagatekster, bringer oss nærmere virkeligheten og gir det hele mer rimelige dimensjoner. I all hovedsak var det *inntrønderne* som sloss med kongen. «Kongen lot det rødbrune sverd lande i inntrøndernes skaller,» kvad Sigvat skald. Kanskje kan bondehæren til sammen vært på 1200-1500 mann, kongens hær på noen hundre. Kongen falt etter en kort kamp.

"På hver en sti dreiv det folk." Før slaget på Stiklestad. Tegning: Halfdan Egedius i Snorres Kongesagaer

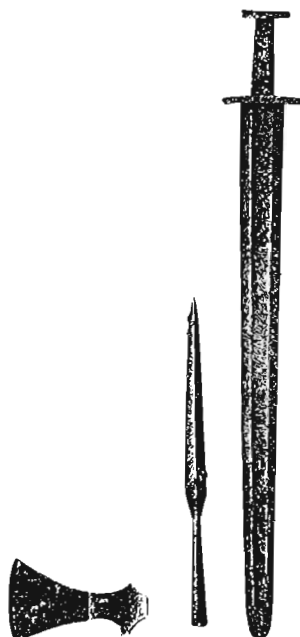
Når en på denne måten får det som hendte, løftet ut av helgensfæren og ned på jorda, blir det lettere å se slaget på Stiklestad som en begrenset straffeaksjon. Mange brikker kan da falle på plass. Men dette betyr på ingen måte at Stiklestadslaget mister sin plass i Norges-historien. Ikke gjennom sine dimensjoner, men gjennom sine følger, setter det et avgjørende skille. Kongen som falt, ble hellig. Motstanden mot kristendom og rikssamling falt sammen.

Motstandsbestemmelsene i Frostatingsloven er også interessante på en annen måte. De kan stå som et drastisk, paradoksalt eksempel på noe som gjennom-syrer hele Frosta-tingsboka, og som i lovens tingfarebolk fins formulert i et gammelt romersk fyndord: «Med lov skal landet vårt byggjast og ikkje med ulov øydast.» Her er en ubøyelig vilje til lov og rett på alle områder av samfunnslivet. Her står europeiske impulser i form av romerrett og krikerett side om side med eldgamle hjemlige rettsregler, alt nedtegnet og vedtatt på tinget for å hindre rettsløshet og ufred.

Litteratur:
En del litteratur for dem som vil sette seg mer inn i spørsmål omkring Frostatingsloven og motstandsretten:
Frostatingslova. Omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. Norrøne bokverk. Det norske samlaget. Oslo 1994.
Hallan, Nils 1976: Den trøndske motstandsretten. Historisk Tidskrift 55.
Krag, Claus 1969: Motstandsbestemmelsene i Frostatingsloven. Hovedoppgave i historie (utrykt). Oslo, høsten 1969.
Sandnes, Jørn 1992: Slaget på Stiklestad i lys av Frostatingslovens motstandsbestemmelser. I Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe Authén Blom. Trondheim.

Forfatter:

Jørn Sandnes er professor emeritus ved Historisk institutt, Universitetet i Trondheim.

FROSTATINGSLOVEN – MIDDELALDER-LOVER I NYNORSK SPRÅKDRAKT

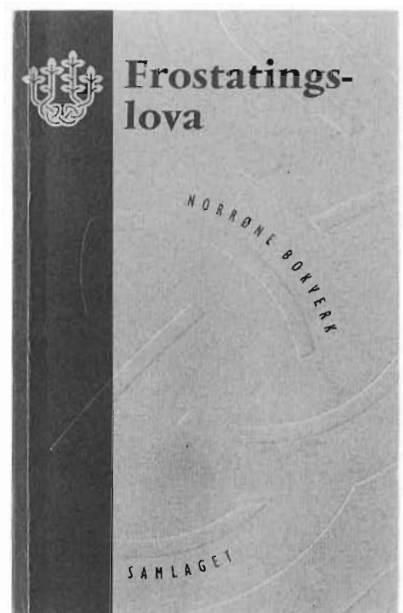
Endelig foreligger Frostatingsloven – dette sagnomsuste middelalderskriftet – i en språkdrakt som gjør innholdet tilgjengelig for menigmann. Utgivelsen av Frostatingsloven ble muliggjort gjennom et samarbeide mellom Det Norske Samlaget og Frosta Historielag. Boken er oversatt av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes, henholdsvis professorer i nordisk språk og historie. De har nedlagt et tidkrevende og møysommelig arbeid.

Innholdet i Frostatingsloven, slik vi kjenner den i dag, ble utformet i siste halvdel av 1200-tallet. Men den opprinnelige lovteksten eksisterer ikke lenger i sin helhet, og det har derfor vært nødvendig for oversetterne å gå til blant annet gamle islandske lovbøker fra 1200-tallet for å fylle ut lakuner.

For dagens lesere er boken enestående lesning. Dette lovdokumentet som gjaldt lovområdet for det gamle Trøndelag, bygger trolig på en eldgammel germansk rettstradisjon. Frostatingsloven avspeiler det gamle bondesamfunnet – de sosiale og økonomiske forholdene bringer oss inn i en tenkemåte som nok ligger langt tilbake i tid, men som på enkelte områder også er gjeldende for dagens skikk og bruk. Her får vi en fyldig orientering om hvordan det var å leve i det gamle ættesamfunnet, der det gamle hierarkiske systemet fra jernalderen klart skinner igjennom – til tross for at man var godt inne i middelalder da denne versjonen ble nedskrevet.

Slik utgaven av Frostatingsloven foreligger for allmennheten i dag, er den ikke bare et lovdokument fra en svunnen tid – den gir også utrolig mye informasjon om ulike sider ved livet – i middelalderen og i enda eldre tider.

Red

VIKINGENES VÅPENTEKNOLOGI

av Kasper Andresen

Kopi av spyd fra vikingtid.
Foto: K. Andresen

Kopi av øks fra vikingtid.
Foto: K. Andresen

«Kongehjelm» laget for Oldsaksamlingen og Stiklestad Nasjonale Kulturhus. Hjelmen er belagt med 24 karat gull. Rekonstruksjonen er basert på tegninger fra Hyllestad-portalen og Bayeux-teppet. Her ligger hjelmen på et lærtrukket skjold.
Foto: H. Iversen

Etter å ha smidd over 600 kopier av våpen fra vikingtid, slik som undertegnede, er det ikke til å unngå at man gjør seg visse refleksjoner over hvordan originalene egentlig ble brukt. I denne artikkelen er det gjort forsøk på å analysere våpnenes bruksegenskaper, noe som igjen kan fortelle noe om kampteknikkene. Å smi våpenkopier fra vikingtiden er å gå inn i en teknologi helt forskjellig fra vår. Vi har maskiner å hjelpe oss med, og vårt utgangsmateriale er valsede, dimensjonerte emner. I de aller fleste tilfeller smir vi en gjenstand ned fra et tykkere emne. Vikingsmedens materiale var luppen fra jernvinnen som ble smidd til staver og barrer. Disse ble sveiset sammen i essen.

Fra essen til ambolten

En sverdklinge for eksempel, er som regel bygget opp av staver som på høyst forskjellig vis er sveiset sammen. Emnene de brukte var svært tynne. Når en skal sveise tynne emner, må hammerslagene være kjappe, for tynne emner mister fort varmen. Slagene behøver ikke å være spesielt kraftige. Dette forklarer hvorfor de fleste smihammerne fra gravfunnene er lettere enn hva vi vanligvis bruker i dag. Vikingsmedene bygget opp av tynne emner med lett verktøy. Vi smir ned fra grovere emner med tyngre verktøy eller maskiner.

I dag brukes essesveis lite i vanlig smiing. Vi har sveiseapparater av forskjellig slag. Essesveisen var grunnlaget for vikingenes våpen og redskapsteknologi, og prinsippet er ganske enkelt. Emnene som skal sveises børstes først rene for glødeskall og så strøs det på fin sand som flussmiddel. Når emnene varmes i essen, smelter flussmidlet og danner en glassaktig hinne. Emnet varmes opp i essen til det begynner å sprute små gnister av det. Da er det kommet opp til sveisetemperatur, og nå må det raskt ut av varmen og over på ambolten. Under oppvarmingen dannes det glødeskall, og dette er bundet opp i flussmidlet. Når smeden slår med lette, kjappe slag over sveistedet, spruter glødeskallet ut sammen med flussmidlet, og det blir metallisk kontakt mellom delene som skal sveises sammen. Deretter økes kraften i slagene til sveisen sitter, og når den gjør det, kan emnet smis ut til den ønskede form.

Essesveising er ikke spesielt vanskelig, og vikingenes stål var renere enn vårt handelsstål og lettere å sveise. Det var også lettere å smi. De gamle har brukt både mindre varme og krefter enn vi gjør nå, og som håndverkere har de vært meget dyktige. Hver detalj var nøye gjennomtenkt og utført på en rasjonell måte.

Bruksmåter og funksjon

Våpnene bærer preg av at smedene hadde en god formsans. Denne er kombinert med de krav som ble stillet til våpnenes effektivitet, og det har det sannelig ikke skortet på. Med våpenkopien i hånden forstår en dette til fulle.

Selv om et sverd er korrodert, kan vi som regel fortelle hvordan det opprinnelig har sett ut, blant annet ved hjelp av røntgen. Hvordan det fungerte føles først når en har den rekonstruerte kopi i hånden. Da kan en mye lettere danne seg et bilde av hvordan det ble brukt.

Det tveeggede vikingsverdet er en kombinasjon av et hugg- og et stikkvåpen. Det er ikke et typisk fektevåpen, slik som kården. Til det er klingen for stiv og tung. Balansepunktet ligger ca 15 cm nede på klingen, målt fra underhjalte. Sverd med lette hjalter får tyngdepunktet lenger nede og sverdet blir seigere å svinge. Har sverdet tyngre hjalte, og da spesielt tungt overhjalte, forflyttes tyngdepunktet oppover. Sverdet føles lettere i hånden og det er kjappere i hugget. For å øke effekten i hugget, trakk de sverdet til seg når det var «i bett». Da fikk de en kuttende virkning i tillegg.

De fleste vikingsverd har en buet, butt odd som tilsynelatende gjør sverdet uegnet som stikkvåpen. Det er ikke tilfellet. En buet odd er også mer robust enn en spiss, og den har ikke så lett for å sette seg fast i bein slik en spiss kårde kan gjøre. Den glir unna bein, og trenger lett inn hvis den er ordentlig slipt. I støt løsner en litt på grepet om hjaltet med ring- og lillefingeren, vrir klingen 90° så flatsidene ligger i horisontalplanet og lar overhjalte hvile mot håndleddets innside.

Noe særlig fekte har vikingene ikke drevet med. Parering av hugg og støt har de tatt på skjoldet, til nød med sverdets flatside. De vekslet hugg, og et av favoritt-huggene ser ut til å ha vært et hugg mot en fot. Da knakk motstanderen sammen og fikk et nytt hugg for eksempel over nakken. Om sverdet var det gjeveste nærkampvåpen, så var vel øksen det mest brukte. Med et 1,2 m langt skaft blir der en utrolig kraft i slaget, og øksen kan brukes

OG KAMPTEKNIKK

både med en eller begge hender. De største øksene må kanskje betegnes som tohåndsvåpen, og da hadde krigeren ingen mulighet til å bruke skjold. Stort sett ble øksen brukt på samme måte som sverdet. Men i tillegg var øksen svært hendig å ha til å åpne stengte dører og låste kister.

Når vi tenker oss en slik situasjon og studerer de våpen som da var i bruk, vil vi se hvor rasjonelle de var. For eksempel er klingelengden på et sverd nærmest standardisert på litt over 80 cm. Dette er den optimale klingelengde. En lengre klinge er for treg, og en kortere blir for lett med for lite moment i hugget.

Spydet vil jeg karakterisere som et stikkvåpen, brukt nærmest som lanse av rytteren, og også mot ryttere. Man kommer lettere til med lanse enn med sverd og øks. Noen spyd har vært brukt som kastevåpen, men da på relativt kloss hold. Presisjonen i et kast er svært dårlig. Spyd med lang klinge og rik dekor på fælen har primært vært tenkt brukt som stikkvåpen. Kast med et slikt spyd må ha vært det rene unntak, og jeg tviler på om de har vært ment som prosjektiler.

Det er derimot pilen, og den må ansees som en forbruksvare. Skutt fra en 1,8 m lang barlindbue har en slank, 20 grams pilspiss hatt en utrolig gjennomslagskraft. Styrefjærene var stilt slik at pilen roterte i flukten, og det øker presisjonen.

Der er skrevet bindsterke verk om de engelske langbuer, og det meste av det som står der, passer på vikingenes bueskyting.

Skjoldet var også en forbruksvare, spikret sammen av tynne planker. Et velbrukt skjold ble temmelig flisete, og da var det bare å spikre et nytt og flytte skjoldbullen over på det. Skjoldbullen var av stål, og den beskytter hånden. Skjoldet ble brukt til å parere med, og det måtte derfor være lett. Et tungt og stort skjold ble for tregt i bruk for vikingenes kampmetode.

Skjold, piler og bue var en slags «grunnbevæpning». Spyd, øks og sverd kom i tillegg som nærkamp-våpen. Å bære med seg hele arsenalet i kamp, gjorde de neppe. De valgte sikkert det våpen de mente passet best for den operasjonen eller den rollen krigeren var tiltenkt i operasjonen.

Strategi og teknikk

Vikingenes kampteknikk gikk ikke etter faste regler. De marsjerte ikke på geledd

som de romerske legioner. Kampmetoden og våpenvalget ble tilpasset operasjonens art på samme måte som hos våre dagers kommandosoldater. Og her har vi kanskje karakteristikken av kampteknikken.

Vikingene var mestere i kombinerte operasjoner. Fra skipene gjorde de strandhugg helt overraskende. Hadde de hester, opptrådte de som det rene kavaleri. Møtte de kraftig motstand, fylket de seg som en veleksersert infanteriavdeling, eller de gikk rett og slett ombord igjen, for senere å dukke opp et annet sted eller fra en annen kant.

Ved overfall på et kloster eller en svakt forsvart landsby, kan vi ikke snakke om noen særlig raffinert kampteknikk. Her gjaldt det først og fremst å være rask på labben så ofrene ikke rakk å stikke av, medbringende verdifullt, rørlig gods.

Noe helt annet har det vært når de møtte motstand. Et slikt angrep kan ha startet med en skur av piler. Spyd kastet på kloss hold og derpå nærkamp med spyd, øks og sverd mann mot mann. Der har det vært liten plass for avansert fektekunst. Støt og hugg ble for det meste parert med skjoldet. Med dette har de også søkt å blokkere motstandernes våpen, slik at et hugg eller et støt kunne settes inn. Det har vært viktig å kunne holde øye med hva som

foregikk rundt en. Derfor ble «brillene» fjernet fra hjelmene i vikingtiden. En hjelm med øyebeskyttelse begrenser synsfeltet til sidene altfor mye.

Vi leser i sagaene at høvdingen eller kongen «stod fremst i striden». Da er det opplagt at noen særlig ledelse av kampen med klare ordrer fikk han liten anledning til. Det var vel heller ikke nødvendig. Hver mann visste hva han skulle gjøre. Vikingfylkingen var ingen utskrevet avdeling som måtte drives frem i kamp, tvert i mot. Her styrte en felles målsetting, en klar forståelse av metoden, og ikke minst, en fenomenal rutine.

Om kampteknikken har vært noe primitiv, så var den i hvertfall meget effektiv. Taktikk og strategi var enkel. Alle forstod den. Våpnene var meget gode. Der var ingen påtvinget kadaverdisiplin, men en innøvd selvdisciplin og lagånd. De som seiler og ror sammen, lærer fort det. Fysisk styrke, utholdenhet og kampvilje har heller ikke manglet. Det er ikke til å undres over at de var fryktet i sin samtid.

Forfatter:

Kasper Andresen er utdannet smed og ingeniør. Han driver våpenfabrikasjon og smir kopier av blant annet sverd, skjold og økser fra jernalderen.

Spissen på sverdklingen smis med en lett hammer.

Foto: Eirik Irgens Johnsen

«ENHJØRNINGEN» – om et dram

av Marek E. Jasinski

Undersøkelser på havbunnen er blitt et vanlig element i arkeologisk forskning i Midt-Norge. Denne artikkelen omtaler våre nyeste erfaringer på dette feltet. I juli og august 1994 gjennomførte Universitetet i Trondheim/Vitenskapsmuseet undervannsundersøkelser av det såkalte «Russervraket» ved Sæbuøya i Sør-Trøndelag. Arbeidet ble utført i forbindelse med Statoils utbygging av gassrørledningen fra Haltenbanken til Tjeldbergodden.

Ledningstraseen er valgt ut fra topografiske og teknologiske forutsetninger. Det viste seg at traseen krysser et område i nærheten av en liten bukt hvor det en gang forliste et større fartøy. I bukten var det tidligere blitt registrert kanoner og løse gjenstander fra skipet, men rester av skroget var ikke blitt påvist. Havbunnen i området har en svært vanskelig topografi. Kanonene ligger i kløfter på dybder fra 3 til 26 meter. På ca 32 m begynner stupet. Bunnen går bratt nedover til ca 260 m hvor den flater ut igjen. Ledningen skal legges på

stort dyp, langt fra stranden, men i det aktuelle området ved bukten kan rester etter skroget ligge på det flate bunnpartiet ca 250-300 m under havoverflaten.

For å avverge en eventuell konflikt mellom oljeinteresser og kulturminnevernet, ble det ved Vitenskapsmuseet etablert et marinarkeologisk prosjekt bekostet av Statoil for å undersøke om det virkelig fantes rester etter et fredet vrak i området. Dersom det skulle finnes et vrak, kan traseen justeres og konflikt mellom oljeinteresser og kulturverninteresser unngås. Men historien om skipet og forliset inneholder flere andre konflikter mellom forskjellige aktører – både i fortid og nåtid.

Forliset

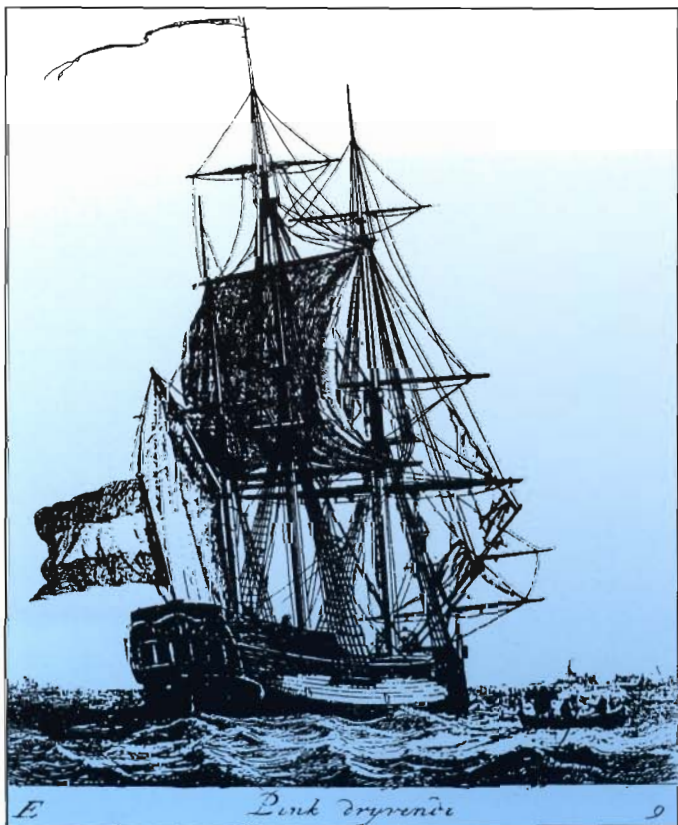
Ramsøyfjorden mellom Smøla og Hitra er et farlig farvann. Flere fartøyer har måttet gi opp i kampen med naturkreftene i dette området. En kald og stormfull oktober natt en gang på 1700-tallet drev et stort russisk marinefartøy hjelpeløst i Ramsøyfjorden. Det blåste full storm, og sikten var dårlig. Skipet hadde allerede mistet mastene. Bare baugspydet var igjen. Mannskapet

prøvde fortvilet å styre skipet i ly for å redde fartøyet og sitt eget liv, men forgjeves. Skipet drev mot Sæbuøya ved Hitra, og støtte etter hvert mot berget. Skroget ble knust og kanoner og annen last falt overbord.

I lang tid etterpå holdt historien om forliset seg levende blant folk på Sæbuøya, Hitra og Smøla. Den ble fortalt til stadig nye generasjoner – med flere detaljer. Etter hvert ble historien omdannet til sagn, til muntlig tradisjon som inneholdt mye av den virkelige hendelsen, men også en del i tillegg. Med tiden ble det vanskelig å skille mellom virkelighet og fantasi, og etter som tiden gikk, glemte stadig flere blant befolkningen på de tre øyene sagnet.

I vårt århundre er forliset nevnt flere ganger i korte artikler, blant annet av Olaf Hansen i *Skib o' hoi* (1935), av Maurits Fugelsøy i *Hitra I* (1958) og i *Øyfolket ved Storhavet* av Kristian Opstad (1964). I 1970 fikk historien ny en vending. Arne Stene fra Hitra har med beundringsverdig interesse for lokalhistorie i mange år arbeidet med å samle all tilgjengelig informasjon om russeforliset ved Sæbuøya. Han drev med intervjuvirksomhet blant eldre folk på øyene og hadde en omfattende korrespondanse angående saken. Til slutt skrev han ned alt han fikk vite og kontakttet Adresseavisen. Artikkelen om hendelsen i Ramsøyfjorden, ført i pennen av Rolf W. Thanem, ble trykt julen 1970.

I korte trekk var Stenes historie følgende: Et russisk skip var høsten 1730 på vei fra Arkhangelsk til England med 700 russiske emigranter ombord. De skulle bosette seg i England. Etter å ha rundet Frøya ble skipet overrasket av storm og fortøyde ved Veidholmen på Smøla. Der fikk den russiske skipperen tilbud fra en norsk los om å bli ført til mer sikkert farvann. Russeren avsto på en arrogant måte. Noen timer senere frisknet vinden enda mer til, og da forsto skipperen alvoret. Han tilkalte losen med kanonskudd, men været gjorde det umulig for losen å nå skipet, selv om han med livet som innsats forsøkte, sammen med sin medhjelper. Skipsankrene gav etter og skipet begynte å drive mot Sæbuøya. Kort etter ble skipet knust mot berget og forsvant under vann. Kun mastetoppene var synlige over vannet. De fleste som var ombord druknet. Noen klarte å komme på land. Av disse igjen omkom flere da de gikk gjennom tynn is på et tjern like ved. Andre, blant annet en kvinne, kom seg inn i et uthus på øya. Her frøs de sannsynligvis i hjel, eller de ble drept dagen etter av vrakplyndrere.

Tegning av en pink. Mest sannsynlig så «Enhjørningen» slik ut.

atisk forlis med maritimarkeologisk etterspill

Kun kvinnen overlevde. Hun ble boende på Hitra og regnes som stammor for Wilmannfamilien. I 1877 undersøkte en dykker fra A/S Det Nordenfjeldske Dykkerselskab i Trondheim forlisstedet. Over 100 kanoner, ruller med bly og flere anker ble tatt opp. Ifølge dykkeren ble hele funnet senere solgt til England.

Stene fikk også vite at sportsdykkere fra Trondheim i 1962 tok opp enda en kanon samt en del blyruller. Kanonen som hadde inskripsjon *Voronez 1724*, hadde dykkerne fraktet til Trondheim. Etter at artikkelen ble trykt, fikk Stene nye data fra Marinemuseet i Leningrad. Direktøren for museet meddelte at i deres arkiv fantes det dessverre ingen spor etter noe russisk forlis i disse farvann i 1730. Derimot fantes det arkivkilder som fortalte om et forlis ved Hitra i 1760 av et russisk militær-transportskip ved navn *Jedinorog* («Enhjørning»). Skipet, som ble ført av skipper Vasilij Bulgakov, var av pink-typen, bygget

i 1758-59 i Arkhangelsk, av skipsbyggermester James. Det var ca 40 m langt, ca 3 m dypt og hadde bestykning på 22 kanoner. Skipet ble overrasket av storm og kastet anker ved Hitra. På den tredje dagen ble fartøyet kastet mot stranden og knust. Bare 10 personer som ble kastet opp på stranden ble reddet, og de var visstnok såret og sterkt medtatte.

Stene valgte å tro at informasjon fra Leningrad måtte gjelde et annet forlis enn det han beskrev for Adresseavisen. Som Stene skrev i sitt brev av 8.2.71: «... Hva forliset ute ved Sæbuøya angår, så har det alltid både i skrift og tale vært nevnt 1730. At et russisk skip skulle ha forlist utenfor her i 1760, er noe som er helt ukjent... Det eneste som kan fortelle noe om skipets opprinnelse, er navn og årstall på den kanonen som ble tatt opp.»

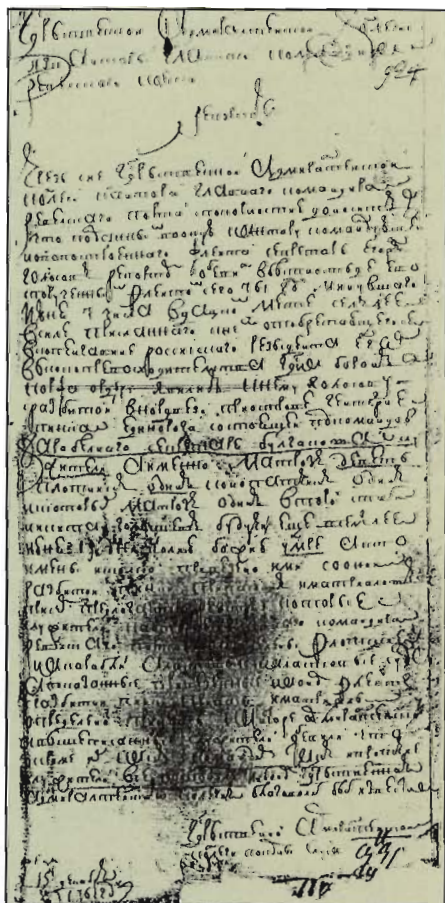
Tradisjon og dokumentasjon

I 1974 publiserte Eilert Bjørkvik sin artikkel *Russeforliset i Kvenværet i 1760. Tradisjon og dokumenter*. Forfatteren analyserte alle sagn og fortellinger som var knyttet til forliset ved Sæbuøya og konfronterte dem med skriftlige kilder fra Fosen fogderis arkiv og Stiftamtmannens arkiv. Bjørkvik skrev følgende, basert på dokumentene: «Den 27. oktober 1760 skrev Henrik Dons i Rørøya til fogd Johan Ruberg på Eid i Stjønna at et russisk orlogskip var

strandet utenfor Sæbuøya natt til søndag 19. oktober, etter å ha ligget for anker utenfor Veidholmen fra 16 oktober. Dons forteller at det den 17. var kommet tre losere ombord på Veidholmen. Dagen etter røk rigg og master i uværet, og skipet drev av. En del treverk var drevet i land på Sæbuøya, men mesteparten drev til havs. Skipet var ifølge Dons uten last, men hadde jern og bly til ballast. Ombord på skipet skulle det ha vært 130 mann, mens åtte var på Smøla da skipet slet seg.

Søndag den 26. oktober kom disse åtte over til Dons «og Røvet av mitt hus alt hvad ieg havde bærget». Han måtte låse opp for dem hver lås han hadde på gården, ellers ville de bryte dem opp, og de ville trekke ham med til sluppen, slik at han måtte rømme gården for å få hjelp – «dem Regiærte som tyraner og Røvere». Dons ba om at fogden snarest måtte komme utover.

Bjørkvik beskriver også innholdet fra den offisielle bergingsforretningen fra Fogden i Fosen, nedskrevet mellom 3. november 1760 og 11. juli 1761. Dons fortalte at han den 19. oktober fant rester av skipet ved Sæbuøya. På stranden fant han en kvinne. Don ville bringe henne i hus, men underveis døde hun. Det ble funnet flere døde mennesker som etterpå ble begravd sammen med kvinnen, men noen tall oppgis ikke. Elleve matroser var i live fordi de

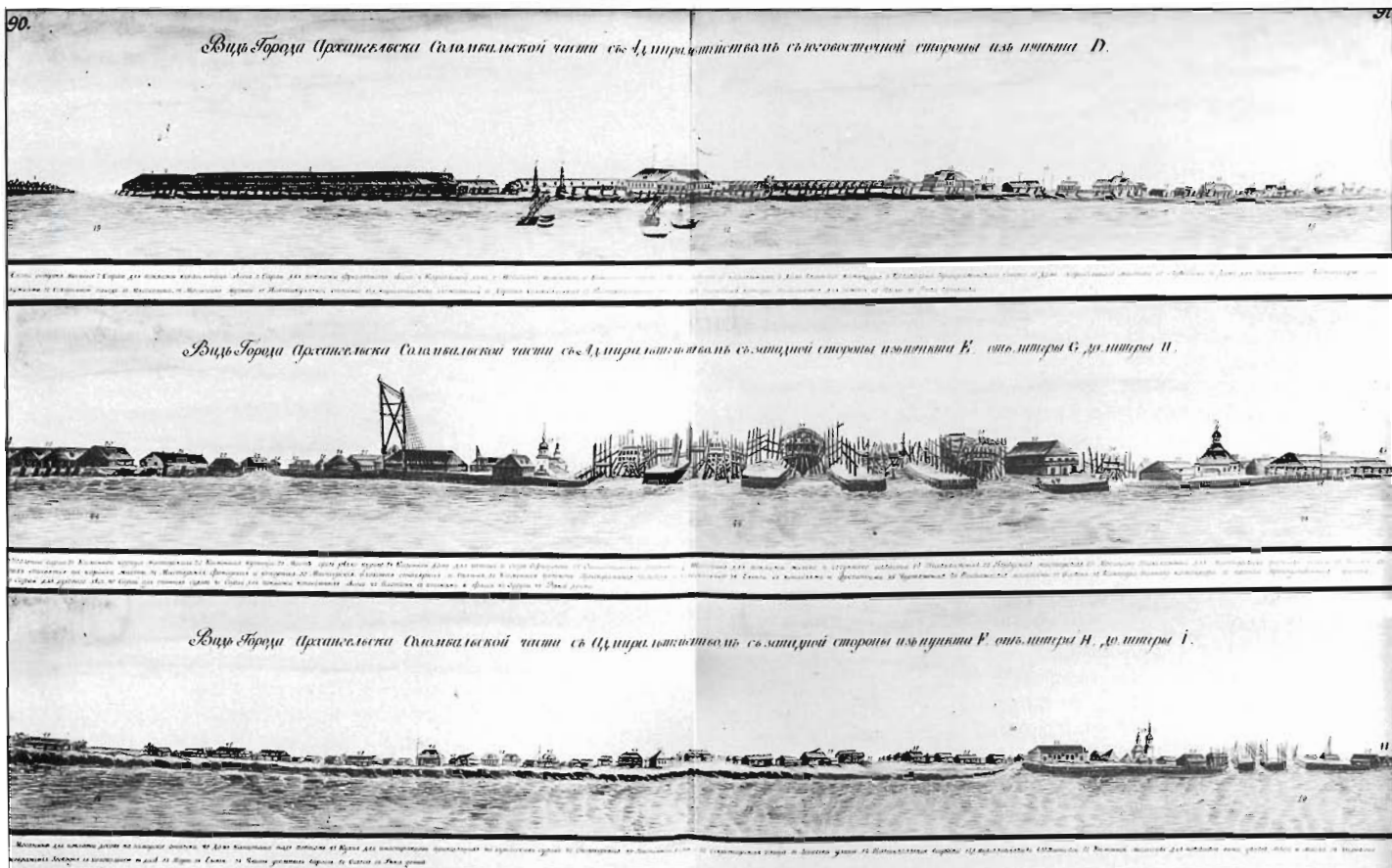

Forste side av sjøforklaringen som ble avgitt av russiske matroser etter returen til Russland i 1761.

Forlisstedet ved Sæbuøya på Hitra. I bakgrunnen Smøla og Veidholmen hvor «Enhjørningen» lå for anker den siste dagen før forliset. Foto: M.E. Jasinski

Marinebasen i Arkhangelsk med Smolombalskaya verft (i midten) hvor «Enhjørningen» ble bygget. Russisk illustrasjon fra 1700-tallet.

ble sendt på land på Smøla den 16. oktober for å reparere en sjalupp. Russerne losjerte hos Nikolaj Lohmand i Steinsøysundet. De fryktet for innbyggerne på Hitra som berget en del vrakgods. Russerne medga i sin forklaring til Fogden at de ikke hadde lidd noen overlast fra befolkningens side: «Om skipet ble det ellers forklart at det tilhørte den russiske keiserinne og var på vei fra Kronstad til Arkhangelsk med en ladning kanoner, tauverk, skipsanker, bly og annet ... Skipet ankret opp utenfor Veidholmen om kvelden den 16. oktober, men natt til den 19. rev skipet seg løs etter først å ha mistet alle mastene og riggen.»

Bjørkvik konkluderer med at det ikke kan være noen tvil om at det er dette forliset tradisjonen har bevart minnet om, men at det er mange punkter hvor tradisjonen og de skriftlige kildene ikke samsvarer. Han skriver: «Vi må gå ut fra at de samtidige, skriftlige kildene gir en noenlunde objektiv framstilling av det som egentlig gikk for seg. Tradisjonen kan ha tatt opp momenter fra andre hendelser, og den kan ha blitt formet etter oppfatninger og holdninger på de tider den er blitt fortalt.»

Forskjeller mellom tradisjonen og kildene gjelder først og fremst forlisdatoen, målet for toktet, hvem var om bord og kvinnen som skulle ha overlevd (kvinnen er omtalt i en artikkel i SPOR 1/1992). Tradisjonen sier også at de overlevende ble plyndret og drept av lokalbefolkningen. Som Bjørkvik skriver: «Noe slikt finner vi ikke antydninger til i bergningsforretningen, og heller ikke i korrespondansen mellom embets-

mennene etter forliset. Derimot har russerne opptrådt truende overfor Henrik Dons i Rørøya, delvis med støtte fra sin losjivert i Steinnøysundet.»

Forfatteren skriver også at navnet på skipet var kjent allerede i 1877 (heving av kanonene) etter en notis i Dagposten 12. oktober 1877. Da ble også årstallet for forliset oppgitt til 1760, riktignok i november. Det ble da opplyst at det var funnet kanoner med innskriftene Woronez 1716 og Olonets 1715. Disse opplysningene ble gjengitt 40 år senere i Dagposten 2. oktober 1917.

Arkeologi kommer i inn bildet

Kort etter at fortellingen til Arne Stene ble trykt i Adresseavisen, foretok Norsk Sjøfartsmuseum en befaring på forlisstedet. Ingen rester av skroget ble funnet. Dykkere registrerte noen kanoner og annet korrodert materiale. Det ble foretatt «kryssfotografering» fra båt. Av gjenstander ble det tatt opp et «krus av messing». En mindre kanon ble hevet, tegnet og fotografert og lagt tilbake på bunnen. En del av arbeidet ble filmet av NRK.

Siden har Vitenskapsmuseet, i samarbeid med sportsdykkere fra Midt-Norge, foretatt flere registreringer på lokaliteten. Blant annet er det laget undervannsfotodokumentasjon av kanonene. I 1986 leverte sivilingeniør Terje Wenaas inn flere gjenstander som var funnet på lokaliteten. Denne samlingen omfatter en kanon- og geværkuler, håndlodd av bly, flere russiske kobbermynter, fragmenter av glass samt fragmenter av blyplater.

I 1991 hevet dykkere fra Trondheim uten tillatelse fra vernemyndighetene en kanon fra lokaliteten. Kanonen ble i sterkt skadet tilstand overlevert Vitenskapsmuseet etter at Politiet aksjonerte.

Undersøkelser i 1994

Vitenskapsmuseet begynte i 1994 et nytt stort arkeologisk prosjekt konsentrert rundt russervraket. Prosjektet ledes av undertegnede og har flere samarbeidspartnere. Oppgaven for 1994 var todelt. Første del besto av undervannsregistrering på 250-300 meters dybde, på sletten hvor det er sannsynlig at fragmenter av skroget til «Enhjørningen» kan ligge. Større skrogfragmenter kan ha skidd nedover langs den bratte bunnen og kan fortsatt ligge bevart på havbunnen.

På så stort dyp er det umulig å gjennomføre marinarkeologiske undersøkelser ved dykking. Mer avansert teknologi er nødvendig. Vårt tekniske opplegg var basert på bruk av en fjernstyrt miniundervannsfarkost (ROV) med installert sonar og filmkamera. Spesialister fra Instituttet for marinprosjektering ved NTH samarbeider med arkeologer fra Vitenskapsmuseet når det gjelder utvikling av undervannsteknologi for marinarkeologisk forskning.

ROVen ble installert ombord på *Banque de Spipp*, en 48 fots båt som Vitenskapsmuseet benytter ved marinarkeologiske undersøkelser. Registreringsarbeidet ble gjennomført av en stab på flere personer inkludert arkeologer, arkeologi-studenter, ingeniører og forskere fra NTH. Målet var å registrere i hvert fall en del av sletten der

hvor fragmentene kunne ha sklidd ned. Arbeidet ble betydelig lettet fordi man hadde grunnlagsdata om bunntopografi i området, utarbeidet av Statoil. En kraftig sonar registrerte anomaliteter, dvs objekter som sannsynligvis er av unaturlig karakter i havmiljøet, fire steder på sletten.

I løpet av årets sesong klarte man ved hjelp av ROVen å undersøke to av disse fire stedene. I begge tilfeller viste det seg at anomalier har form av irregulære hauger dekket med sand. Begge ligger på ca 260 meters dyp. Filmkameraet viste at fra hver av haugene stikker det frem en helt tydelig bearbeidet trestokk av betydelige dimensjoner. En av dem har et kvadratisk hull i den synlige enden. Den andre stokken minner om speil som er vanlig ombord på fartøyer fra denne tidsepoken. Over hele området rundt og mellom haugene kunne man gjennom kameraet se fragmenter av blyplater. Som nevnt var dette tidligere også registrert på den grunnere delen av lokaliteten ved kanonene. Det er således svært sannsynlig at trestokkene er fragmenter av skroget til «Enhjørningen». At blyet stammer fra skipet er det ingen tvil om.

Undersøkellesarbeidet var meget tidkrevende. Det var første gang Vitenskapsmuseet prøvde å gjennomføre marinarkeologiske undersøkelser på slike dybder og med slikt utstyr. Erfaringen manglet, men den samlede kompetansen gjorde det mulig å løse alle tekniske problemer som dukket opp. Vi var hele tiden helt avhengige av nøyaktig posisjonering. Derfor måtte det brukes et meget komplisert for tøyningsystem med over tusen meter kevlarline for å kontrollere forskningsbåtenes bevegelser. I motsetning til «Enhjørningen» hadde vi heldigvis værgudene på vår side. Havet var stort sett helt rolig og stille.

Den andre delen av feltarbeidet ble konsentrert på den grunnere delen av lokaliteten. Oppgaven her var å gi en bedre dokumentasjon, særlig av kanonene (oppmåling, tegning, fotografering og filming), samt å tegne et nøyaktig undervannskart.

Til sammen ble det registrert og dokumentert 17 kanoner. Ved tidligere registreringer på 1970- og 1980-tallet var det blitt registrert 12 av disse. I tillegg ble det registrert en del pokenholtstokker og utallige fragmenter av bly. Pokenholt tilhører en meget slitesterk tresort og var svært ettertraktet som råstoff for skipsutstyr, blant annet til taljer. Blyet hadde flere forskjellige bruksområder – blant annet ble tynne blyplater brukt til å legge på lavetter av tre, som skipskanonene igjen ble plassert oppå.

Bare noen få løse gjenstander ble brakt til overflaten i år. Blant dem var et større skipslodd av bly, flere børsesflint, små fragmenter av porselen, glass, jern og treverk. Funnet av skipsloddet vekket stor interesse. På 1700-tallet var det nemlig vanlig at skipene hadde to lodd om bord – et mindre håndlodd og et mye større skipslodd. Begge loddene hadde en liten grop i

ROVen forberedes før dykking.
Foto: M.E. Jasin-ski

den ene enden som kunne fylles med talg eller fett. På denne måten kunne mannskapet også hente bunnprøver med loddene, ved siden av å måle dybder.

Det mest spektakulære funnet fra 1994 skapte en del problemer. – Det var en stor klump korrodert materiale og sand som blant annet inneholdt en gjenstand som minnet om et krus med dekorert lokk, samt andre gjenstander av messing og jern. Jørgen Fastner, teknisk konservator ved Vitenskapsmuseet, var behjelpelig med å finne ut hva funnet besto av. «Kruset» viste seg å være en del av et vektsystem der enkelte vekter kan settes inn i hverandre. Mest sannsynlig fant vi elementer av to forskjellige sett med vekter. (Arbeidet med funnet pågår fortsatt i laboratoriet. Det endelige resultatet vil bli publisert i SPOR når arbeidet er avsluttet.)

**Jedinorog eller Voronov
– 1760 eller 1730?**

Bildet av kanonen som ble forsøkt stjålet fra lokaliteten i 1991 ble i år publisert i Adresseavisen. Teksten under bildet fortalte at kanonen stammet fra skipet Jedinorog («Enhjørning»), som forliste i 1760 ved Sæbuøya. Men ifølge utsagn fra Arne Stene, trykt noen uker senere i avisen Hitra-Frøya, stemte ikke denne informasjonen med virkeligheten. Stene skrev at kanonen stammet fra et skip som het Voronov, ikke Jedinorog, og forliste i 1730 – ikke i 1760.

En av vektene som ble funnet på lokaliteten i år har et stempel med Moskvas by-

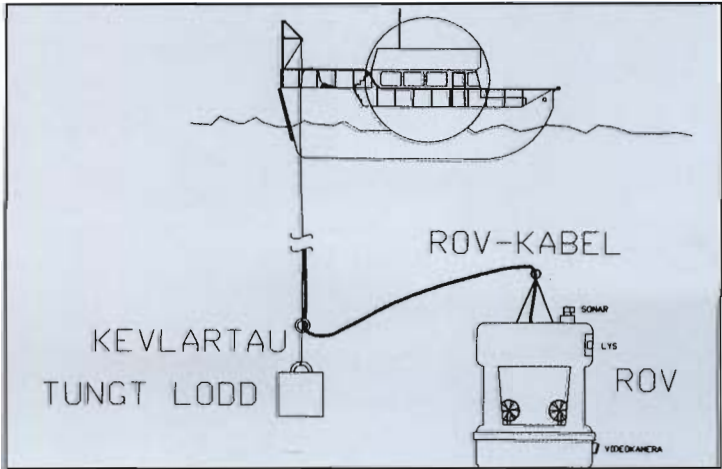
våpen og et synlig årstall; 1756. Nærmere studier av kobbermynter som ble levert til museet i 1986, viste at også en av disse hadde årstallet 1735. Det er helt klart at et skip som skulle ha forlist ved Sæbuøya i 1730 ikke kan ha hatt gjenstander fra 1735 og 1756 ombord. Det er nå helt klart at forlisåret 1760 er det riktige når det gjelder bukten ved Sæbuøya. Muligheten for at to forskjellige russiske marinefartøyer forliste i 1730 og 1760 på nøyaktig samme sted ved Sæbuøya er mikroskopisk liten. Vi kan imidlertid anta at på havbunnen mellom Smøla, Hitra og Vest-Frøya ligger flere skipsvrak, kanskje til og med flere russiske fartøyer.

Når det gjelder navnet Voronov, er Stene trolig her blitt inspirert av inskripsjoner på enkelte av kanonene. På flere av dem var ordet Voronez og et årstall synlig. Det var svært vanlig at navnet eller symbol for produsenten samt produksjonsår ble plassert på skipskanonene. Ordet Voronez har ingenting med navnet på skipet å gjøre. På 1700-tallets Russland var både Voronez- og Olonets-området kjent for å produsere kanoner til den russiske marinen. Rett etter forliset ble det funnet en kanon på stranden. Det er tenkelig at denne kanonen hadde inskripsjon med året 1730, og at det er derfor dette året som går igjen i sagnet om forliset.

I et russisk arkiv ...

Nylig fikk undertegnede overlevert kopier av skriftlige dokumenter fra arkivet til den russiske marinen angående Jedinorog-forliset. De ble overlevert av Dr Oleg V.

Forskningsbåten og ROVen brukt under undersøkelsene sommeren 1994.
Tegning: Terje Wenaas

En kanon nedgravd i bunnen på ca 25 meters dyp. Foto: M.E. Jasinski

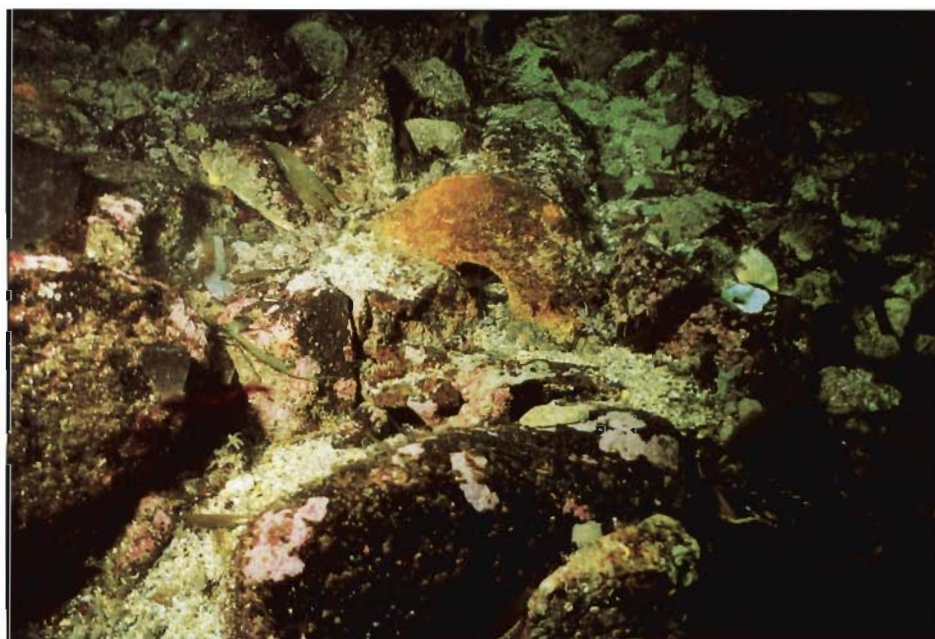
Ovsyannikov fra Det russiske Vitenskapsakademiet. Her var blant annet sjøforklaringen fra matrosene som overlevde forliset.

I hovedtrekk er denne russiske versjonen av hendelsen lik den som ble gitt fogden i Norge. Det er likevel noen små, men interessante forskjeller. Matrosene som ble sendt på Smøla før forliset, og på denne måten berget livet, forklarte at de hadde vært tilsammen 12 personer. På Smøla holdt de på med å reparere sjalupen. Neste dag så de fra stranden at deres pink var uten master. Stormen fortsatte og dagen etter var skipet borte. Noen dager senere, da det igjen ble stille vær, fikk de låne en båt og begynte å lete etter skipet. De fant rester av den på andre siden av fjorden – kun noe vrakgods inkludert en kanon lå på stranden. De fant også

to døde matrosar ved forlisstedet. Disse to var bundet sammen med tau og hadde tydelige spor etter slag.

Dagen etter dro matrosene sammen med sin vert fra Smøla og to andre mannfolk tilbake til forlisstedet. Der så de folk som samlet vrakgods på stranden for å ta det hjem til Hitra. Da matrosene protesterte og sa at alt dette tilhørte den russiske stat ble de truet med gevær og økser. Ifølge matrosene var det vertinnen fra Smøla som da reddet livet deres.

I dagene fremover ble flere lik skylt opp på stranden. Matrosene begravde tilsammen 15 kamerater på Sæbuøya. Noen manglet armer og legger – enkelte manglet hoder. Åtte måneder senere ble matrosene sendt til Selje hvor en russisk fluit overvintret. Dette skipet transporterte dem videre til Russland.

En av kanonene på lokaliteten på ca 20 meters dyp. En krabbe bor fast i kanonen. Foto: M.E. Jasinski

Som vi ser, mente de russiske matrosene her at det var de som ble truet av vrakgodssamlere på Hitra, og at de fryktet for sine liv. Ifølge deres forklaring som ble avgitt i Russland, kan man få inntrykk av at det kan være en del sannhet i den muntlige tradisjonen som sier at de skipbrudne på Sæbuøya ble angrepet og kanskje også myrdet av vrakplyndrere. Om dette tier bergningsprotokollen som ble nedskrevet av norske myndigheter.

Dokumentene fra Arkhangelsk bekrefter ellers at «Enhjørningen» var et militært transportskip bygget ved Solombalskaya Verft i Arkhangelsk av den nederlandske skipsbyggermester James Lambe. Skipet ble sjøsatt den 25. mai 1759 og hadde bestykning på 22 kanoner. På sin andre og siste reise gikk skipet fra marinebasen i Kronstad til Arkhangelsk lastet med kanoner, blyrull, tauverk, ankre og annet. Skip av pinktypen ble bygget i Russland fra 1715 etter ordre fra tsar Peter den Store. Denne progressive tsaren satset på å skaffe Russland en moderne krigsflåte med skip av vesteuropeiske typer. I Arkhangelsk ble den første pink bygget i 1741, og frem til 1782 ble det tilsammen sjøsatt 28 fartøyer av denne typen, bygd i fire serier. «Enhjørningen» tilhørte den tredje serien. Fartøyene hadde en lengde på 130 engelske fot, bredde på 31,6 fot, dybde målt fra dekket på 12,6 fot, bestykning på 22 kanoner og tre master.

En ikke avsluttet historie

Historien om «Enhjørningen» inneholder fortsatt enkelte sider som bør belyses bedre. Arkeologiske undersøkelser på forlisstedet fortsetter neste år. Også arkivsøk i Russland vil fortsette.

«Enhjørningen» ble skapt for kamp. Det var et marinefartøy, riktignok et transportskip, men med 22 kanoner. Den eneste kamp skipet opplevde var en fortvilet kamp med stormen som endte i en tragedie ved Sæbuøya på norskekysten. Historien om skipet og lasten skapte flere konflikter. Vi får håper at det ikke blir flere, men at forskningen vil bringe mer kunnskap om «Enhjørningen» og dens tragiske skjebne.

Litteratur:
Bjørkvik, Eilert 1974: Russeforliset i Kvenværet i 1760. Tradisjon og dokumenter. Årbok for Fossen 1974.
Fugelsøy, Maurits 1958: Hitra I. Øya og folket. Trondheim.
Hansen, Olaf 1935: En havets tragedie. Skib o'hoi 1935.
Jasinski Marek E. 1992: Skipsleden og fartøyet – norsk-russiske sjøfartskontakter gjennom tidene. SPOR nr 1/1992. Trondheim.
Opstad, Kristian 1964: Øyfolket ved storhavet. Trondheim.
Thanem, Rolf W. 1970: Hovmod kostet 700 russiske emigranter livet. Adresseavisen julen 1970.
Vitenskapsmuseets marinarknologiske arkiv.

Forfatter:

Marek E. Jasinski er Dr. art. i arkeologi og arbeider som marinarknolog ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

NYE FUNN

Lars F. Steinvik:

KERAMIKK-KRUKKE FRA VERDAL

Det hører med til de absolutte unntak når en keramikkrukke fra forhistorisk tid blir funnet hel og uskadd. Det skjedde imidlertid på Efskin i Verdal i juni denne sommeren, og da var det ikke fordi framgravningen skjedde med teskje og børste. Den kom for dagen på den mest brutale måte som kan tenkes. Ikke mindre enn to ganger ble den med i jafs fra en gravemaskin praktisk talt uten men!

Foranledningen var at det skulle graves en kloakkledning i Vuku som skulle passere terrassen der gården Efskin ligger. På denne terrassen lå det i middelalderen en kirke, og man hadde tidligere støtt på skjelettresten under gravearbeid på gården. Langs kanten ned mot Verdalselva var det samtidig gjort et par gravfunn fra både eldre og yngre jernalder. Det fins ingen synlige spor etter gravhauger i dag, men funnene gjorde at vi ønsket å være til stede under deler av gravearbeidet.

Allerede på den første etappen oppå terrassen kom man borti kanten på en steinlegning, som trolig er restene etter en gravhaug. Det var imidlertid først da man nærmet seg tunet på Efskin at funn dukket opp. Gravemaskinføreren kom da i berøring med noen steinheller, og arbeidet ble stanset. Det gikk noen dager før det var mulig å foreta en undersøkelse på stedet, og i løpet av denne tiden raste deler av grøfta sammen. Utgravningen avslørte en fint murt steinkiste der dekkhellene hadde rast ned i kista. Det ble ikke gjort et eneste funn, men en del av kista hadde blitt fjernet av gravemaskinen før undersøkelsen. Den resterende del av kista målte ca 1,7 m. Dette forteller at det trolig dreier seg om en skjelettbegravelse.

Etter dette kunne gravemaskina ta over igjen, og det var under opprensing i den sammenraste grøfta at keramikkrukka trillet ut av grabben på gravemaskina. En år-våken grunneier var til stede og oppdaget den slik at den ble reddet.

Det ser ut til at krukka har stått i den del av kista som ble tatt av gravemaskina før

arbeidet ble stoppet. Den må ha trillet ned i bunnen av den ca 2 m dype grøfta og blitt begravd da denne raste sammen. For andre gang ble den så tatt av gravemaskin under grøfterens.

Krukka ble tatt inn til Vitenskapsmuseet for rensing og tømming. Det viste seg at den var helt tom. Den var med andre ord ikke blitt brukt som gravurne for brente bein, men den kan ha vært fylt med væske eller annet organisk materiale som ikke er blitt bevart.

Krukka er 12 cm høy med en utoverbøyd hals og svak konveks buk. Det er udekorert og synes å tilhøre en sjelden kartype som hadde en lang levetid i eldre jernalder. De kan dateres til såvel romertid

som folkevandringstid. Sannsynligvis er karet fra tidsrommet 200-550 e Kr. Det er ikke funnet noe tilsvarende kar i Trøndelag tidligere.

Bare to meter fra steinkista ble det funnet en liten steinpakning med en lav bautastein. Mellom disse steinene ble det funnet en del brente bein, deriblant kraniebein. Dette viser at det nok fins mange graver langs terrassekanten som ikke vises på overflaten, men som kommer fram under åkerjorda.

Forfatter:

Lars F. Stenvik er forsker ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

Krukken, som trolig er fra tiden mellom 200 og 550 e Kr, er like hel til tross for to omganger i grabben på en gravemaskin. Foto: P.E. Fredriksen

DER EIRIK LADEJARL BRENTÉ ...

av Anne Stalsberg

«Men det er da et strategisk sted!», sa direktisen for hotellet i Volhov forskrekket til lederen for utgravningene i Staraja Ladoga, Anatolij Kirpitsjnikov. Staraja Ladoga og området rundt Ladoga-sjøen har vært stengt for utlendinger som grensesone, men etter perestrojkaen begynte det å komme mange utenlandske arkeologer til de kjente utgravningene i vikingtidsbyen Staraja Ladoga.

Direktrisen hadde ikke helt vennet seg til dette. «Joda,» svarte Kirpitsjnikov, «Ladoga var et strategisk sted på 900-tallet.» Kirpitsjnikov var altfor beskjeden på Ladogas vegne. Byen var et strategisk sted fra den oppstod midt på 700-tallet til den mistet sin betydning da St Petersburg ble anlagt i 1703. – Og en viktig hendelse i denne byen har sin årsak i Trøndelag!

SPORs lesere kjenner Staraja Ladoga fra tidligere numre, men for nye lesere skal det kort nevnes at Staraja Ladoga var velkjent for skandinaver i sagatiden, det norrøne navnet var Aldeigjuborg. Byen ligger ved den store elva Volhov, 12 kilometer oppstrøms fra Ladoga-sjøen. I utløpet av en sideelv dannes den siste naturlige havna før strykene 9 km lenger opp stoppet havgående skip. Her måtte lasten lastes om fra havgående skip til elvegående båter eller omvendt, og toll betales. Ladoga kontrollerte så godt som all ferdsel mellom Østersjøen og de russiske elvene, Orienten, Byzants og det store, russiske riket. Et naturgitt strategisk sted!

Den eldste festningen på neset

Ute på neset mellom havna i sideelva og storelva utenfor ligger en delvis restaurert og rekonstruert steinfestning. Festningen har gamle aner og den eldste steinfestningens skjebne er forårsaket av en begivenhet som fant sted på Rimol i Melhus i 995!

Under arkeologiske utgravninger inne på borgområdet er det funnet rester av en mur som hadde fugemasse av leire, ikke av kalk som i senere tid. Funnene bekrefter at det er en gammel mur som må ha vært bygget på slutten av 800-tallet. Sammenholder vi dette med den gammelrussiske krøniken «Beretningen om de farne år», finner vi at det må være restene av den steinfestningen fyrst Oleg bygget. Oleg var av skandinavisk ætt, hans norrøne navn var *Helge*, og han hersket i det gamle Russland fra 882 til 912. Olegs festning var faktisk den eldste festning av *stein* i det gamle Russland.

Muren de fant, var tydelig ødelagt. Samtidig ble åpenbart ikke bare festningen ødelagt, men hele byen brent, for overalt der det er gjort arkeologiske utgravninger, er det funnet et brannlag som stratigrafisk lar seg datere til slutten av 900-tallet.

Katastrofen i 997

Denne katastrofen finner vi ingen opplysninger om i russiske krøniker, men våre sagaer omtaler den. Håkon jarl ble myrdet da Olav Tryggvason kom dit, og Håkons gjenlevende sønner flydde landet. Eirik flyktet til Svea-kongen, og brukte tida til å dra i viking. Sommeren 997 dro han i austerveg, og da han kom inn i kong Valdemars rike, tok han til å herje og drepe folk, brente og ødela overalt der han kom. Han kom til Aldeigjuborg, kringsatte byen og lå der til han vant byen. Han drepte mange og brøt ned og brente hele borgen. Etterpå drog han med hærskjold rundt omkring i Gardarike, – slik forteller Snorre. Det var nok en stor dåd, for diktet *Bandadråpa* nevner det:

*Siden sverdets herre
i voksende storm av odder
herjet Valdemars rike
veldig med sverd som flammer,*

*Aldeigjuborg brøt du,
hærfolks herre, vi vet det.
Hard ble Hild mot bønder
da du kom øst i Gardar.*

Kong Valdemar er storfyrst Vladimir, og riket hans var Gardar, eller Gardarike, som var de norrøne navnene på Russland. Aldeigjuborg var det norrøne navnet på Ladoga, Hild var en krigsvalkyrje.

*Restene av
Olegs festning
som Eirik jarl
ødela, ble
funnet under
bjørkene til
høyre i bildet.
Foto: A. Stals-
berg*

- en strategisk by i austerveg

Påstanden om at han dro vidt rundt, eller mot øst i Gardarrike, kan være riktig. Men noe alminnelig trekk har det ikke vært å plyndre inne i landet. For å nå dit måtte inntrengerne komme seg forbi enten stryk – der båtene måtte dras over land eller slespes gjennom strykene av folk på land, eller de måtte dra båtene over land mellom ulike elver. Disse drageidene kunne være over 40 kilometer lange. Det sier seg selv at lokalbefolkningen lett kunne stoppe røverne der. Men som et engangfenomen kan man ikke utelukke at Eiriks folk hadde overraskelsesmomentet på sin side og kunne herje en del.

Elvene med stryk og drageid var av den største strategiske betydning for det gamle Russland. Der foregikk all samferdsel, fredelig som krigersk, og der lå bosetningen. På dem kunne ikke fienden gang på gang komme uventet og stikke uhindret av slik de kunne ved kystene.

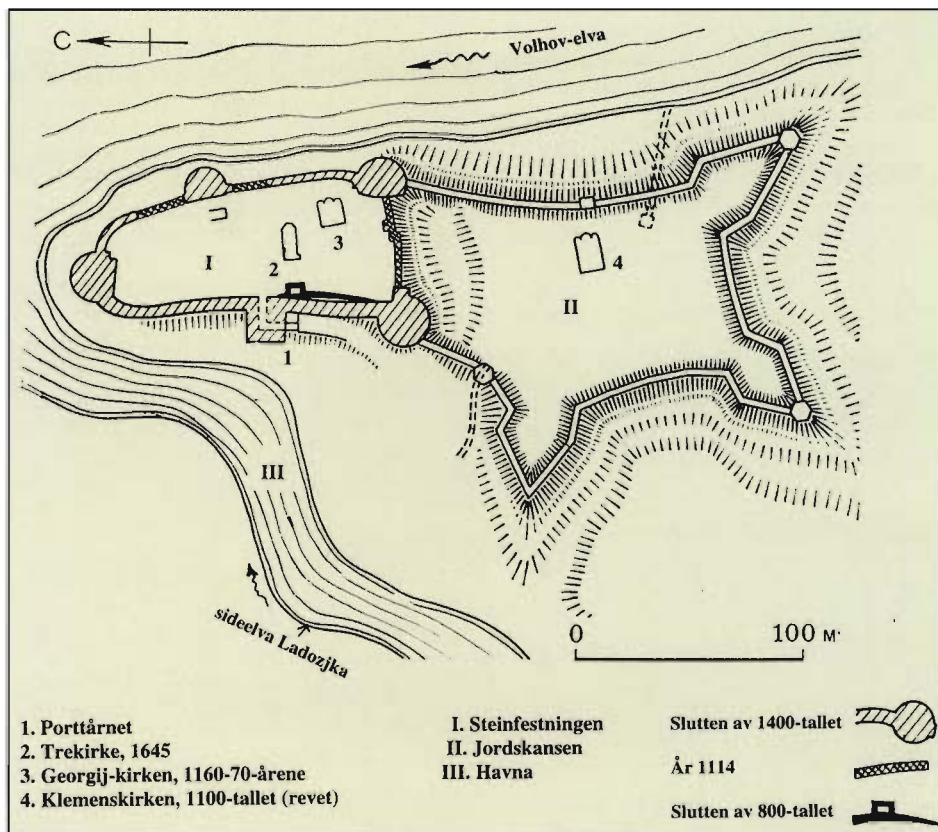
Hevn!

I det sagahåndskriftet som heter Fagrskinna står det rett ut at Eirik var ute etter hevn: «På den tid Olav Tryggvason var konge i Norge, herjet Eirik jarl mest i Gardarrike i kong Valdemars land, og det gjorde han til hevn og av uvennskap mot kong Olav etter sin far Håkon jarls fall.»

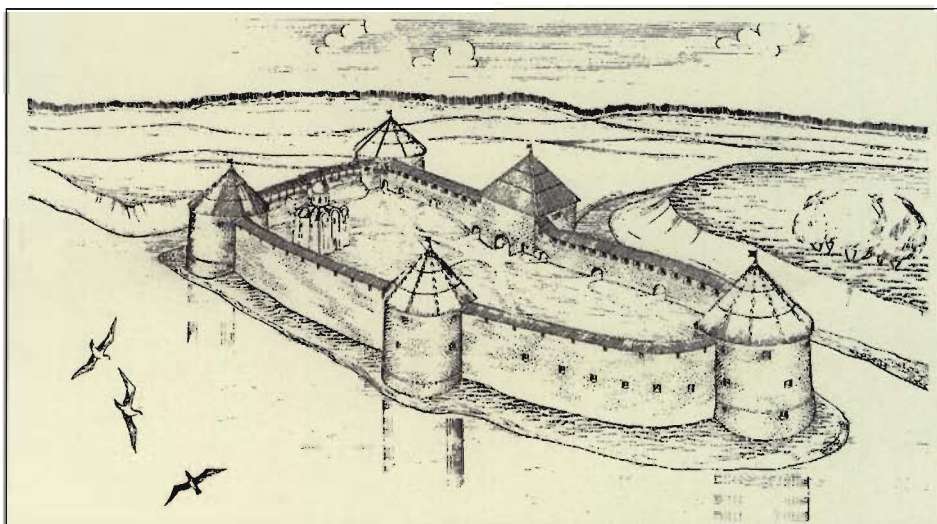
Hvorfor hevnet Eirik seg på Valdemar? Fordi Olav hadde levd sine ungdomsår fra han var 9 til 18 år (i Snorres kronologi) i Valdemars Russland, dvs i Novgorod som våre forfedre kalte Holmgard. Olavs far ble drept før gutten var født, og mora flyktet med tre-åringen til sin bror Sigurd som hadde vært lenge hos Valdemar og hadde mye å si der. De ble imidlertid røvet av estiske vikinger og Olav var seks år i Estland (der han hadde det godt, sier Snorre). Onkelen Sigurd kom på skatteoppkreving for Valdemar, oppdaget at gutten var hans nevø og tok ham med seg til Holmgard. Aldeigjuborg var den eneste av Valdemars byer den hevntørste Eirik kunne nå med sitt havgående skip. Som vanlig gikk hevn ut over uskyldige, i dette tilfelle Ladogas befolkning (som forøvrig bestod av flere folkeslag, både slaver, finner og skandinaver).

Ikke bare Eirik fra Trøndelag

Olavs befatning med Aldeigjuborg vet vi intet om, men det var ikke langt dit fra Holmgard. I allfall så Olav Olegs gamle borg da han omkring 986 forlot Russland for å dra til Norderlanda der frendene hans hadde hatt rike før og «han trodde det var mest likt til at han kunne komme seg opp

Festningen og jordskansen i Staraja Ladoga. Bevart murverk fra de ulike byggefasene er avmerket. Byen har strukket seg langs elvebredden på begge sider av festningen. På motsatt side av elva lå det skandinaviske gravfeltet fra ca 800-950.
Tegning: Etter A.N. Kirpitsjnikov

Rekonstruksjon av festningen omkring 1500. Restene av Olegs mur er funnet mellom det firkantetde tårnet og hjørnetårnet til venstre. Tegning: A. N. Kirpitsjnikov.

der» (nok en gang mesterfortelleren Snorre). Sagaene sier ikke uttrykkelig at han reiste gjennom Aldeigjuborg, men siden han seilte, hadde han ikke rare veivalget.

Aldeigjuborg ble besøkt av mange emnenser med tilknytning til Trøndelag. Olav Haraldsson må også ha reist forbi her, og Snorre sier uttrykkelig at Einar Tambar-skjelve, Kalv Arneson og «et stort følge av de beste menn som fantes i Trøndelag» kom hit høsten 1034 da de skulle til Holmgard/Novgorod for å hente hjem Magnus Olavsson den gode. Både Magnus og onkelen Harald Sigurdsson Hardråde seilte ut herfra om våren, etter at isen hadde gått og de hadde skaffet seg skip.

Ladoga etter vikingtida

Det neste vi vet om festningen ute på neset i Ladoga er fra 1114, da krøniken forteller at stattholderen Pavel bygget en steinfestning. På tegningen er de bevarte delene av Pavels festning avmerket. De

senere murene følger iallfall delvis Pavels murløp, og arkeologene hadde derfor visse problemer med å identifisere dem fordi de bokstavelig talt var muret inn i den forsterkede festningen fra ca 1500. På enkelte steder er imidlertid Pavels mur bevart i full høyde som er 8,5 meter.

På 1100-tallet var Ladoga ennå en stor og mektig by, selv om den var kommet inn under Novgorods herredømme. Den var Novgorod-rikets forpost mot arvefienden i nordvest: svenskene. Byen var ca 14 hektar stor. I løpet av dette ene århundret, 1100-tallet, ble det her bygget hele seks kirker av stein (tre av dem står ennå, hvorav en riktignok er ombygget). Den mest berømte av disse kirkene er Georgij-kirken som står inne på festningsområdet. Den ble antageligvis bygget etter en knusende seier over svenskene i 1164 der russerne ødela 43 av 55 svenske båter. Svenskene hadde krigsatt borgen der Ladoga-boerne hadde forskanset seg

etter å ha brent alle avlsgårdene sine. Men fyrsten kom dem til unnsetning.

Kanonene kommer

Borgen fra 1114 var bygget mot håndvåpen, ikke mot kuler og krutt. Derfor ble den i tiden omkring 1500 bygget om etter moderne prinsipper. Kirpitsjnikov går ut fra at festningen er tegnet av italienske eller greske ingeniører. Denne borgen er i dag under rekonstruksjon og restaurering, med 7 m tykke og 12 m høye murer og med fem store kanontårn. Inngangen gjennom porttårnet går i vinkel slik at det ikke skal være mulig å skyte inn i festningsområdet. Muren og tårnene var dekket av lette tretak som ble kastet av under beleiring slik at de ikke skulle bli antent og sette fyr på hele festningen. Inntil sørenden av festningen ble det i 1585-1586 bygget en jordskanse med tre bastioner. Jordvoller tok mye bedre av mot kulene fra de forbedrede kanonene enn en steinmur gjorde. Dette er den eldste russiske jordskansens, og dateringen kom som en overraskelse fordi man antok at Peter den store (død 1724) bygget de første jordskansene i Russland.

Peter ble Ladogas skjebne

Den samme Peter den store gjorde slutt på Ladoga som by, som vindu mot vesten og vaktpost mot svenskene. I 1702 dro han fra Ladoga for å gjenerobre festningen Oresjek ved Nevaens utløp av Ladoga-sjøen. Svenskene hadde erobret den i 1611 og kalt den Nöteborg. Peter tok den og dømte den om til Schlisselburg/Schlisselburg (i dag Petrokrepost). I 1703 tok han svenskenes by Nyen og festning, Nyenskans, som lå der Petersburg nå ligger, og samme år grunnla han Sankt Petersburg, sitt nye vindu mot vesten og sin nye hovedstad. I 1704 overførte han bystatusen fra Ladoga til sin nyanlangte Nye Novaja Ladoga. Den ærverdige Ladoga, Aldeigjuborg, ble til Gamle Staraja Ladoga, kunstneres og meséners by, i dag et 180 hektar stort museumsområde.

Men egnen havnet ikke helt i bakleksa, for «Livets vei» over isen på Ladoga-sjøen til det beleirede Leningrad gikk forbi her og ut fra Novaja Ladoga.

Vennskap i dag

Dagens vennsapsavtale mellom Melhus kommune med Rimol og Volhov landkommune med Staraja Ladoga er langt fredeligere. Et konkret resultat av dette samarbeidet er historien om en klasse fra Melhus videregående skole som sommeren 1994 deltok i de arkeologiske utgravningene, og de nådde nesten helt ned til brannlaget etter Eirik jarls hevnaksjon. I skrivende stund er dessuten to bønder fra Volhov på en måneds arbeidsopphold på to gårder i Melhus.

Forfatter:

Anne Stalsberg er førsteamanuensis ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

Langs hele elvebredden på den andre siden lå det gamle Ladoga. Vi ser tårnene av borgen. Godt beskyttet bak borgen lå havna. Etter Eiriks hevn i 997 lå hele stranda svart-brent. Foto: A. Stalsberg

Havna lå i elva midt på bildet, hitenfor festningen. Havna var større før, ennå så sent som i begynnelsen av 1900-årene kunne det ligge flere store lektere der. Foto: A. Stalsberg

Festningen på neset. Innseilinga til havna er til høyre for festningen. Bildet er tatt fra det skandinaviske gravfeltet ved Ladoga. Foto: A. Stalsberg

NORSKE SKOLEELEVER GRAVER I RUSSISK FORHISTORIE

av Ronald Nygård

1000 år etter at Eirik Ladejarl brente Staraja Ladoga, dro skoleungdommer fra Melhus til Volkov for så å si «gjøre det godt igjen» gjennom å være med på å grave fram rester av denne eldste, russiske byen. Et fantastisk privilegium, som også setter lokalhistorien i et internasjonalt perspektiv for elevene ved Melhus videregående skole!

I dag er Volkov distrikt vennskapskommune til Melhus. Initiativet til vennskapsavtalen ble tatt av arkeolog Anne Stalsberg ved Vitenskapsmuseet i Trondheim, som har som spesialfelt russisk-skandinaviske forbindelser i vikingtiden, og professor Kirpitsjnikov ved arkeologisk institutt ved Universitetet i St Petersburg. I tillegg har også direktøren for Staraja Ladoga-museet, Ljudmila Gubtsjevskaja, vært en aktiv medspiller i arbeidet med etableringen av vennskapforbindelsen. Med bakgrunn i denne avtalen lanserte Anne Stalsberg våren 1993 ideen om et konkret samarbeidsprosjekt på skolebasis. Melhus videregående skole ble kontaktet av kommunen og stilte seg positivt til tanken.

Grundig arbeid

Elevene i klasse 3AFb brukte vinteren til å sette seg grundig inn i russisk historie og norsk-russiske forbindelser i vikingtiden. Kunnskapene tilegnet de seg både gjennom undervisningen i historietimene og gjennom et eget valgfagopplegg for denne klassen. Ved siden av skolens egne historielærere, knyttet en til seg gjesteforelesere fra Universitetet i Trondheim. Dette gjelder i særlig grad Anne Stalsberg, som gjennom sine mange studieopphold og personlige kontakter i Russland bidro både med faglige kunnskaper og ikke minst praktiske råd i forbindelse med klassens opphold i Volkov. Høsten 1993 reiste de to historielærerne som har hatt ansvaret for opplegget, sammen med skolens rektor på en femdagers befarings- og undersøkelsesturne til Staraja Ladoga og å hilse på representanter for myndighetene og de ansvarlige for det arkeologiske arbeidet og museumsvirksomheten i byen. I tillegg ble det også knyttet kontakt med Det norske generalkonsulatet i St Petersburg.

En fantastisk opplevelse

Selve reisen foregikk med buss someren 1994. En lærer som har arbeidet som guide for reiseselskaper til St Petersburg, var med som reiseleder. Elevene ble innkvar-

tert på barneskolen i Staraja Ladoga, hvor kost og losji ble bekostet av Volkov kommune, slik det inngår i vennskapsavtalen med Melhus.

Under de arkeologiske utgravningene arbeidet de norske elvene sammen med russiske arkeologstudenter fra Universitetet i St Petersburg. Professor Kirpitsjnikov ledet utgravningene og sørget for den nødvendige teoretiske skoleringen underveis i arbeidet med kulturlagene. I de rike kulturlagene gjorde forøvrig elevene stadig interessante funn av keramikkskår, beinrester, glassperler og trekonstruksjoner. Hvilken fantastisk følelse var det ikke å avdekke trekonstruksjonene og vite at dette er Russlands eldste by! Professor Kirpitsjnikov var så godt fornøyd med melhuselevenes innsats at han ønsket nye elever velkommen neste sommer, slik at prosjektet kan fortsette. Sammen med Kirpitsjnikov og museumsledelsen ble det også lagt konkrete planer for et russisk-norsk bokprosjekt som tar for seg de historiske forbindelsene mellom Trøndelag/Melhus og Gardarrike/Volkov. I tillegg til det rent arkeologiske arbeidet, deltok

elevene på ulike tilstelninger i regi av Volkov kommune, og på turer til St Petersburg og Novgorod.

Vil berge verdifulle freskomalerier

Inne i den gamle borgen fra 1400-tallet i Staraja Ladoga ligger «Den hvite brud», en nydelig, hvitkalket steinkirke viet til erkeengelen St Michael. Her finner vi noen av Russlands fineste og mest verdifulle freskomalerier. Gjennom mange års arbeid har man forsøkt å avdekke disse freskene som ble kalket over på 1800-tallet. Arbeidet som nesten er sluttført, har imidlertid stoppet opp på grunn av manglende bevilgninger. Elevene fra Melhus satte seg som mål å samle inn penger slik at arbeidet kunne fullføres. Gjennom en kronerulling blant melhusbyggene samlet de inn en pen sum, som ble overrakt museet i Staraja Ladoga.

Forfatter:

Ronald Nygård er cand philol i historie og underviser ved Melhus videregående skole.

Ronald Nygård fra Melhus videregående skole sammen med en av sine elever under utgravningene.

Melhuselevenene i full gang med de arkeologiske utgravningene sammen med studenter fra St Petersburg. I bakgrunnen den store steinborgen som ble bygd på 1400-tallet. På samme sted sto borgen som Eirik Ladejarl brente ned i 997, som hevn for drapet på Håkon Jarl på Rimol i Melhus. Foto: R. Nygård

STEINALDERVÆRET PÅ LEKSA

av Kristian Pettersen

Midt i Trondheimsleia, i Agdenes kommune, ligger øygruppa Leksa. Den består av to mindre øyer og en del holmer og skjær. Nordleksa og Sørleksa er bundet sammen med bru og en beskjeden vegstump.

Sett med nåtidens øyne er Leksa en del av Utkant-Norge, kanskje ytterste periferi ettersom det ikke er vei- eller ferjeforbindelse hit, ettersom det bor bare noen titalls mennesker her og skolen bare har tre elever.

Har Leksa alltid vært utkant? – Nei, det må være et begrep en kan bruke kun om den tida som har gått siden landverts kommunikasjon ble det vanlige her til lands, i det vesentlige innen vårt århundre. Leksa ligger midt i hovedleia langs Norskekysten og dermed svært sentralt for kontakt med båt.

Fortida på Leksa

– gåtefull og rik på minner

I forbindelse med en plan for fritidsbebyggelse hos Dagrun og Olav Berg, foretok kulturavdelingen i Sør-Trøndelag fylkeskommune en registrering av kulturminner i et stort område på Sør-Leksa. Vi fattet spesiell interesse for dette området, ettersom det ligger så sentralt til ute ved kysten. Fra tidligere kjente vi til at Leksa var nevnt hos Snorre. Vi visste også at det midt inne på øya skulle ligge et gravminne fra forhistorisk tid, ei stor gravrøys, som var lagt slik at den kunne sees fra både innsida og utsida av øya. Og denne skulle vise seg å være noe utenom det vanlige. Røysa ble ved oppmåling funnet å være hele 63 meter lang og er dermed det fornminne i Sør-Trøndelag som har størst utstrekning!

Men som om ikke dette skulle være opplevelsesrikt og imponerende nok: En spesiell overraskelse ventet oss. På tur gjennom området sammen med grunneieren stoppet vi ved noen grunne forskenninger i bakken. Og mistanken ble vakt. Hva kunne dette være? Tankene ble styrt i en bestemt retning. Kunne dette være hustuffer fra steinalderen, slike som tidligere var funnet i små ansamlinger på Vega i Nordland og Lauvøya i Nord-Trøndelag for noen år tilbake?

Det var bare å gå i gang med å undersøke. Fram med graveutstyr og graving av prøvehull i det som vakte mistanke. Og etter to dager var saken klar. På en langstrakt, lyngbevokst terrasse kunne vi konstatere i alt 10 rundaktige hustuffer, de fleste liggende i en klynge og med to av tuftene liggende litt fra de andre.

Prøvehullene viste oss mye trekull, brente steiner og avfall fra redskapslagning med råstoffer som flint og kvarts. Her var det rikelig med spor etter menneskelig aktivitet fra en tid langt tilbake.

Det var en merkelig opplevelse å se en slik ansamling av hustuffer fra steinalderen på ett og samme sted. For det første er slike rundaktige, delvis nedgravde hus fra steinalderen kjent i vårt fylke bare i en håndfull eksemplarer, og omtrent alle er oppdaget de siste tre årene – etter at vi fikk øynene opp for at slike tufter kunne finnes også her. Men en slik ansamling av hus på ett sted er meget sjeldent i Midt-Norge og er tidligere kun kjent fra et par områder her. Det ble også observert tre slike tufter i et område 300 m sørvest for ansamlingen på terrassen.

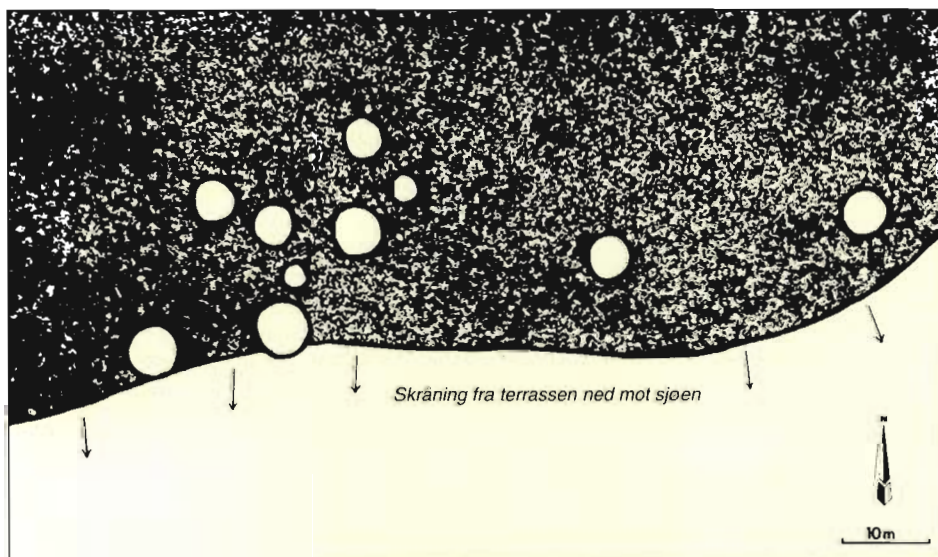
Spørsmål – og mulige svar

Oppdagelsen av husene ga flere spørsmål enn svar: Hvor gamle kunne de være? Kunne disse ha vært i bruk samtidig? Hvordan så husene ut? Hvorfor var de lagt akkurat her, på en terrasse som delvis besto av rullesteiner? Hvorfor og hvordan, om og om igjen.

Arkeologene snakker om steinaldersamfunnet, hvordan en mener og tror det har vært innrettet. Men det er sjelden at en ute i marka får se en så håndgripelig ramme omkring dette samfunnet at en kan vise til flere hus, hvor flere familiegupper trolig har bodd sammen i et samfunn større enn kjernefamilien.

Ut fra materialet som er funnet i tuftene, er det foreløpig vanskelig å si noe nøyere enn at stedet trolig var bebodd en gang sent i eldre steinalder eller tidlig i yngre steinalder. Dette vil da si at en gang for mellom 5000 og 7000 år siden kan vi forestille oss at barna sprang nedover bakken mot fjæra og lette etter skjell, mens de voksne var opptatt med å reparere skinnbåten eller steke fisk over glørne i ildstedet.

Hvor mange av husene her som var i bruk samtidig, er det vanskelig å gjette på ettersom det ikke er foretatt nærmere undersøkelser. Men det skulle ikke være grunn til å tro annet enn at minst halvparten

Skisse over boplassen: Steinalderværet, en liten klynge med runde hus ikke langt fra stranda.

- opptil 7000 år gamle tufter i Trondheimsleia

ten av disse kan ha vært i bruk på samme tid.

Et av kjennetegnene hos fangstfolk på et lavteknologisk nivå er ofte at de bruker store områder i sin jakt på føde og ved aktiviteter ellers. Ofte fins det en hovedboplass hvor flere familiegrupper oppholder seg samlet i en del av året, mens gruppen i andre deler av året splittes opp med jakt- og fangstekspedisjoner til områder som ligger et stykke unna.

Området på Leksa kan være en slik større boplass, hvor hele stammen eller deler av den kan ha oppholdt seg for eksempel gjennom vinterhalvåret. I sommerhalvåret med rikere tilgang på mat ville denne gruppen ha delt seg og etterlatt seg spor mange andre steder.

Det er ikke lett å forestille seg hvordan disse husene så ut, bare ut fra de spinkle sporene. På lignende tufter andre steder har en formodet at husrommet besto av nedgravningen i bakken sammen med en gamle- eller teltlignende overbygning av permanent karakter. Vi får tenke oss noe i nærheten av en torvgamme, slik vi kjenner den fra vår egen tid. Et slikt hus vil være svært formålstjenlig, særlig i den kalde årstid. Det er lett å varme opp, er godt isolert og er tørt innvendig der det er bygd med stein som undergrunn. De største tufte, i alt fem stykker, er mellom 5 og 6 m i diameter. Dette burde gi en grunnflate i huset på 10-20 m² og altså et passe rom for en kjernefamilie med en håndfull individer.

Stedet der husene ligger er ikke tilfeldig valgt. Området er av en slik beskaffenhet at det ga både tørt oppholdssted, ly mot nord- og vestavind og det lå sannsynligvis også strategisk til i forhold til matressurser i havet. Også som utgangspunkt for reiser mot alle hold lå stedet godt til rette, midt i leia langs kysten.

Perspektiver på Leksa – mennesker før og nå

Hvordan var det så å være menneske her ute for tusener av år siden? Det vi kjenner til fra naturfolk som lever og har levd i vår tid, tilsier at et slikt lite samfunn trolig har tatt godt vare på sine medlemmer og at en har hatt omfattende solidaritet med hverandre. Og det skulle nok være nødvendig i en tid uten det trygghetsnettverk for liv og helse som er en selvfølge hos oss i våre dager.

Folk skal leve på Leksa også i framtida. Kanskje kan også fortida og fortidsminnene bidra litt til å sikre denne framtida? Til

sommeren skal vi se på hva som kan gjøres med hensyn til tilrettelegging for publikum i dette hittil unike området i vårt fylke. Stedet har meget store opplevelseskvaliteter for den som innretter sinnets vibrasjoner mot det som skjedde en gang for lenge, lenge siden. En kultursafari til Leksa kan gi nye perspektiver på oss selv som mennesker og samfunn.

Årets arbeider ute på Leksa er avsluttet. Men området har helt sikkert mange hem-

meligheter å gi slipp på også til neste år. I en nedgraving ikke langt fra tufteansamlingen ble det i et prøvehull også funnet et fragment av smeltet bronse, som antyder at hele sannheten om området på langt nær er kommet fram, men må vente til årene som kommer...

Forfatter:

Kristian Pettersen er fylkesarkeolog i Sør-Trøndelag.

Et prøvehull i ei av tuftene viser en mengde trekull og flintgjenstander. Fylkeskultursjef Knut Møller er i nærkontakt med fortiden og tenker på hvordan det var å være menneske for 5000 år siden. Foto: K. Pettersen

Utsikt over flata med boplassen. I forgrunnen vises ei av de einerbevokste tuftene som ei skålformet grop i bakken. Foto: Knut Møller

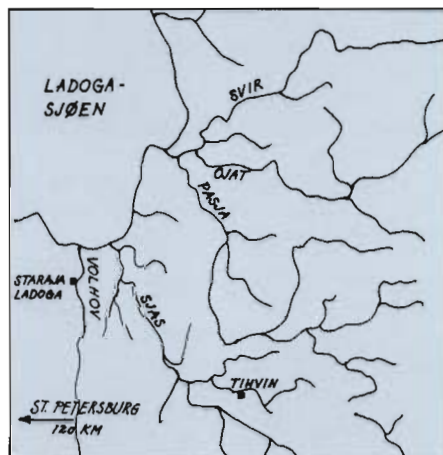

LADOGA-OMRÅDET TUSEN ÅR ETTERPÅ

– en fornminnereise i sveenes kjølvann i 1993

av Anne Stalsberg

Langs elvene som renner ut i Ladoga-sjøen fra sørøst er det i mange gravhauger funnet skandinaviske vikingtidsgjenstander fra 9.-11. århundre, hovedsakelig fra Mellom-Sverige. En bosetningsarkeolog kan ikke forstå en forhistorisk bosetning uten å ha sett fornminnene i landskapet og i større sammenheng. Anne Stalsberg ved Viten-skapsmuseet reiste noen dager i august 1993 rundt i Ladoga-området sammen med arkeologene Vladimir Nazarenko og Jevgenij Kolpakov fra St Petersburg.

Oversikt over de elvene som omtales i artikkelen. Staraja Ladoga ligger 120 km øst for St Petersburg.

Perestrojka

– også for arkeologer

Fra jeg som stipendiat ved universitetet i Moskva i 1967-68 begynte å arbeide med russisk arkeologi og til perestrojkaen var det bare en drøm å få se på fornminnene utover på landsbygda. Utlendinger slapp til i strengt definerte områder, landsbygda var stengt. I 1989 kom jeg for første gang til Staraja Ladoga, sagaens Aldeigjuborg. Det var en merkelig opplevelse, jeg hadde lest så mye om stedet at det virket som et gjensyn. Landsbygda øst for Staraja Ladoga ble ikke tilgjengelig for utlendinger før senere. I 1993 hadde Nazarenko kjøpt seg bil, og turen ut i nok en del av eventy-

ret begynte. For det er et eventyr å reise på den tidligere stengte russiske landsbygda!

Landskapet

Vi reiste langs elvene Sjas, Pasja, Ojat og noen av de større sideelvene til dem. Landskapet er absolutt flatt, bare øverst ved Pasja er det slake, lave høgdedrag, og langs elvene er det låge terrasser. Det er gammel sjøbunn med sandgrunn og høgt grunnvannsnivå. Tett skog med høge, slanke furuer – noe gran og løvtrær

i fuktigere områder brytes av store, uframkommelige myrområder. Moderne skogsdrift holder skogen åpen, men før var det ugjennomtrengelig urskog av stående og nedfalne trær. Bare der folk drev svedjebruk var det åpnere flekker.

Stille, stille elver slynger seg gjennom skogene, med noen grunne, slake stryk innimellom. Før bilveiene kom i de senere år, var elvene selve veien. De var livsnerven der bosetningen lå, og ligger. Ikke alle elvene er seilbare, men også små elver har skapt en gate gjennom urskogen.

Siden landskapet er flatt og grunnen løs, skifter elvene ofte leie, stille og uten dramatisk leter de nytt leie i det sparsomt bosatte landskapet. Derfor kan gravhauger og gamle boplasser ligge flere hundre meter unna nåværende elveleie. (Det må være vanskelig å registrere fornminner i dette skogdekte og konturløse landskapet!)

På de større elvene har det gått elvetrafikk frem til vår tid, og noe transport går det ennå på enkelte elver. Sluseanlegget ved Tihvin ble satt ut av drift i 1965 da jernbanen kom. Svir, storelva nord for det området vi reiste i, har fortsatt stor skipsfart gjennom digre sluseanlegg. Den er en del av elveveien mellom Østersjøen og Volga-Kaspiahavet.

Bosetning og befolkning

Det er funnet boplasser fra yngre steinalder og tidlig metalltid langs elvene, men området har aldri vært tett befolket. Fra det 9. århundre trer kulturen klarere fram i til dels velutstyrte gravhauger og på boplasser med kulturlag opp til 30 cm (dessverre er disse sjelden gravd ut). Den stedlige befolkningen var finsk, trolig vepsere. Skogene og myrene vernet dem mot russisk innflytelse helt mot slutten av 1800-tallet. Det ble talt vepsisk og en del hedenske trekk overlevde til da. Ennå i dag tales det vepsisk i enkelte landsbyer ved øverste Ojat.

Det er skrint jordbruksland. Jakt og fiske har vært svært viktig. I skogene er det ennå bjørn, ulv, villsvin, foruten elg og annet vanlig skogsvilt. Elvemuslinger og pelsverk var luksusprodukter av betydelig økonomisk verdi.

Landskapet er udramatisk, men livet for folk har vært dramatisk nok. Funnene tyder imidlertid ikke på at sveerne skapte dramatisk da de kom i det 9. århundre. Det ser heller ut til at noen av dem ble inngiftet blant vepserne eller bosatte seg blant dem i fordragelighet. Både skandinaviske

Oppstrøms høyre bredd av Pasja. Ved den hvite stua ble en skandinav gravlagt på 900-tallet i sin båt og med fullt utstyr, blant annet våpen. På samme sted lå det en boplass fra overgangen steinalder/eldste metalltid. Foto: A. Stalsberg

menn og kvinner ble gravlagt her borte. Enkelte sveer kan ha vært på gjennomreise mellom Østersjøen og de store russiske elvene utenom allfarveien gjennom Staraja Ladoga. Det kan ha vært nordmenn blant dem. Vi vet at det har vært nordmenn, endog trøndere, i Staraja Ladoga.

Sovjetiske arkeologer regnet med slavisk innflytting på 1100- og 1200-tallet. Det kan godt ha vært slik, men det kan nok hende at denne tesen må revurderes siden det var vepsisk befolkning her i de senere århundrer. Svartedauden, den store pesten, rammet disse områdene i 1352 og 1364. En hel by lenger øst, Beloozero, ble lagt øde. Som i Norge ble marginale jordbruksstrøk hardest rammet. Dette befolkningsbruddet må være noe av forklaringen på at en forbausende stor del av gravhaugene ikke viser spor etter plyndring: det var ingen til å plyndre dem.

Ivan den grusomes herjinger på 1500-tallet har Ladoga-området ikke unngått. Bol-

Byen Tihvin oppstod rundt dette klosteret som ble bygget i 1382, der den undergjørende ikonen Tihvin-Gudsmoder ble funnet på underfullt vis. Klosteret var i sin tid rikt. Det er i dag Tihvin kommune-museum. Den berømte ikonen ble under tyskernes én måned lange okkupasjon fjernet av biskopen av Riga, og havnet til slutt i en russisk-ortodoks kirke i Chicago, der den ennå er. Like ved klosteret ligger Nikolaj Rimskij-Korsakovs barndomshjem. Foto: A. Stalsberg

sjevikenes tvangskollektivisering og avkultivering i 1930-årene snudde opp ned på alt. Mange mennesker flyktet til byene for å

overleve, hele landsbyer ble forlatt. Etter siste verdenskrig kom det til mange landsbyer ikke tilbake en eneste mann.

forts. neste side

Abonnér på SPOR!

Få fortidsnyhetene rett inn i stua! Et årsabonnement koster kr 75,-. Abonnenter kan få kjøpt tidligere årganger til gammel abonnementspris, kr 50,- (t.o.m. 1990).

Navn: .....
Adresse: .....
Postnr/sted: .....

NB! Abonnementet løper inntil det blir sagt opp skriftlig.

Gaveabonnement på SPOR!

Få fortidsnyhetene rett inn i stua! Et årsabonnement koster kr 75,-. Abonnenter kan få kjøpt tidligere årganger til gammel abonnementspris, kr 50,- (t.o.m. 1990). SPOR egner seg utmerket som en gave - til enhver anledning og for alle aldre!

Giverens navn: .....
Adresse: .....
Postnr/sted: .....

Gaveabonnement skal sendes til:

Navn: .....
Adresse: .....
Postnr/sted: .....

NB! Abonnementet løper inntil det blir sagt opp skriftlig.

SVARSENDING

SPOR

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
UNIT Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7004 TRONDHEIM

SVARSENDING

SPOR

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
UNIT Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7004 TRONDHEIM

Gravhaug på Jalgino, et par mil vest for byen Tihvin. Haugene er for en stor del staselige, høye og tydelige og tegner seg fint i den åpne og velpleide skogbunnen.
Foto: A. Stalsberg

I de aller siste årene har folk begynt å flytte fra byene til landsbyene. de er ikke lenger tvunget til å slutte seg til kollektivbruk. De kan holde ei ku og dyrke litt jord. For det meste er det folk uten utdannelse, men også her anes en endring. Vi traff i en landsby et ektepar, begge var elektroingeniører, som hadde forlatt gode stillinger i St Petersburg og tatt arbeide i ledende stillinger på et aksjebud, tidligere statsbud. De bodde i en gammel stue i en liten landsby. Landsbyen lå på en høyde ved en elv med nydelig utsikt over skog, enger og nabolandsbyer – og elva, selvsagt. Flere hus var under bygging i landsbyen, og flere hadde biler. Landsbyen har bilvei, men her bør bilen ha firehjulstrekk. Flytte tilbake til byen? Nei!

Det er ingen bosetningskontinuitet fra gravhaugene ble bygget i det 9.-13. århundre og til i dag. Derfor er det også vanskelig å lete etter fornminner, – det er mest forstfolk som vet om gravhauger og annet. På grunn av folkeforflytningene i vårt århundre har ikke landsbyfolk av i dag mange generasjoner bak seg på stedet.

Det merket vi. De har liten kunnskap og ikke alltid interesse for hjemtrakten. Forhåpentligvis vil de begynne å skrive bygdebøker der også – denne uvurderlige kilde til lokalhistorisk kunnskap. Også arkeologene har en oppgave der, men mange av våre russiske kolleger anser ikke lokalhistorie som fullverdig arkeologisk forskning.

Vakkert? Ja, og melankolsk

Våre gjestende arkeologkolleger fra sletlandet Russland blir overveldet av Norge. De nekter å tro det når jeg sier at landskapet rundt Trondheim og Trondheimsfjorden er slakt og åpent. Og de vil vite hvem som påser at det ikke dette steiner fra fjellsida ned på bilveien. Ladogaområdet overveler ikke, det kaller på roen, eller aller helst melankolien. Husene er ikke etter vår standard, folk sliter tungt, men – likevel – der er optimisme å merke.

Forfatter:

Anne Stalsberg er førsteamanuensis ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

SVARSENDING

SPOR

abonnement

SPOR har et begrenset opplag og blir derfor i svært liten utstrekning solgt i landets bladutsalg - desto mer eksklusivt!

Skynd deg å kjøpe gamle SPOR mens de finnes! (bortsett fra hefte 1 som dessverre er utsolgt). Bli abonnent og fyll ut bestillingskortet på neste side!

SPOR er et tidsskrift som gis ut ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie ved Vitenskapsmuseet i Trondheim, der nyhetsstoff fra Midt-Norges fortid presenteres.

Tidsskriftet ble startet høsten 1986, og det er hittil kommet ut elleve hefter, to for hvert år. Bladet har 52 innholdsrike sider – uten reklame!

Tidligere utkomne nummer kan fåes ved henvendelse til:

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet
Erling Skakkens gt 47
7004 TRONDHEIM

SVARSENDING

SPOR

gaveabonnement

SPOR har et begrenset opplag og blir derfor i svært liten utstrekning solgt i landets bladutsalg - desto mer eksklusivt!

Skynd deg å kjøpe gamle SPOR mens de finnes! (bortsett fra hefte 1 som dessverre er utsolgt). Bli abonnent og fyll ut bestillingskortet på neste side!

SPOR er et tidsskrift som gis ut ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie ved Vitenskapsmuseet i Trondheim, der nyhetsstoff fra Midt-Norges fortid presenteres.

Tidsskriftet ble startet høsten 1986, og det er hittil kommet ut elleve hefter, to for hvert år. Bladet har 52 innholdsrike sider – uten reklame!

Tidligere utkomne nummer kan fåes ved henvendelse til:

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet
Erling Skakkens gt 47
7004 TRONDHEIM

MUNNHARPE FRA MIDDELALDEREN

ÅRETS GJENSTAND I VITENSKAPSMUSEETS SERIE "TRONDHEIM 1000 ÅR"

I år har vi valgt å lage en kopi av en munnharpe som årets jubileums-gjenstand. Originalen ble funnet i 1972 under arkeologiske utgravninger i Erling Skakkes gt 1, hvor «Adresseavisens gamle gård» nå er gjenoppført. Munnharpen stammer trolig fra 1200- eller 1300-tallet. Den er laget i jern og er 5,5 cm lang.

Munnharpen er opprinnelig fra Sydøst-Asia og bruken har spredt seg vestover, og til Europa kom den antagelig for omlag to tusen år siden.

De eksemplarene som er funnet i bygrunnen fra Trondheim, tyder på at instrumentet har vært ganske vanlig hos oss i middelalderen. Disse middelaldermunnharpene, med liten bøyle og lange, slanke armer, ligner svært på de munnharpene som smeder i Setesdal lager den dag i dag. Den vanlige modellen på Kontinentet har større bøyle og er gjerne mer massiv.

Sammenlignet med andre instrument, er munnharpen karakterisert ved den overtonerike, summende klangen som oppstår når fjæren får svinge fritt mellom de parallelle armene. Ved hjelp av munnresonans kan spilleren fremheve enkelte deltoner og dermed artikulere melodier. Siden klangen er så stabil, klinger alle munnharper svært likt. Dermed er munnharpen ett av de få instrument som kan gi oss sikker kunnskap om hvordan musikken på dette instrumentet klang også for middelaldermennesket.

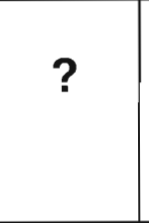
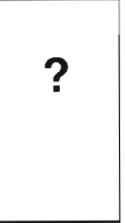
Reproduksjonen er laget av smeden Norolv Foss fra Rissa i Sør-Trøndelag.

Munnharpe. Kopien er laget etter en original som ble funnet under arkeologiske utgravninger i Erling Skakkes gt 1 i Trondheim i 1972. Foto: P.E. Fredriksen

Nå kan du selv få gleden av å spre toner rundt deg – toner som har eksistert i tid og rom i uminnelige tider. Dette blir årets mest spesielle julegave!

De tidligere «Årets gjenstand» kan fortsatt skaffes. Kontakt SPORs redaksjon eller – om du har mulighet – stikk innom Vitenskapsmuseet.

Sjakk-kongen	Urnes-spennen	Saintonge-kannen	Bly-plomben	Lys-stikkert	Munn-harpe				
Kr 145,-	Kr 245,-	Kr 345,-	Kr 145,-	Kr 210,-	Ca Kr 380,-				
1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1997

NESTE NUMMER:

C

Ismelting og klimaveksling har forårsaket dramatiske endringer langs vår lange kystlinje. I denne sonen hvor hav møter land, har folk livnært seg i tusener av år. I neste nummer av SPOR skal vi se på hvilke naturgitte forutsetninger denne sfæren kunne by folk som bosatte seg her.

Hva er særegent for kystkulturen? Hvordan var den forhistoriske virkelighet for en kystbefolkning? Hvilken sammenheng kan vi se mellom bosetning og ressurstilgang, og hvordan påvirket de geologiske forhold bosetningsstrukturen?

Menneskenes overlevelsesmulighet har vært helt avhengig av hvordan man har klart å tilpasse seg og utnytte disse omgivelsene. Her har det skjedd dramatiske hendelser på flere plan, så følg med i neste utgave av SPOR der vi vil formidle disse problemstillingene til våre lesere.

Gjennom ti tusen år har menneskene drevet fiske og fangst langs norsk kyst. Kysten binder også bygder og landsdeler sammen. På Allmenningsværet i Roan, Sør-Trøndelag, har det vært drevet fiske i minst tusen år. Vitnemål om dette er naust, rorbuer og tufter etter bygninger som for lengst er borte. Foto: Kalle Sognes

SAMLEPERM

Til alle ordensmennesker

Pris pr stk
kr 45,-

Det begynner nå å bli noen årganger med SPOR, og flere av våre abonnenter har uttrykt ønske om en samleperm, slik at man lett skal kunne bla i heftene. Vi etterkommer nå dette ønsket, og SPOR kan tilby samleperm til alle som vil ha orden på sine SPOR-hefter.

Forsiden av permen har et fotografi av helle-ristninger fra Leirfall i Stjørdal, – baksiden har et fotografi av en sko fra eldre jernalder, funnet på Vestaberg i Sømna. Permryggen har et åpent felt nederst hvor man – om ønskelig – kan fylle inn nummer på de SPOR-årganger man har i hver perm. Det er plass til 10 hefter i hver perm.

Samlepermene kan bestilles gjennom SPORs redaksjon

Telefon 73 59 21 67

**Å kunne se
tingenes opprinnelse,
gir klarsyn om fremtiden!**

SPOR utkommer to ganger pr år. Abonnement kan tegnes ved å sende inn bestillingsblanketten som finnes inne i bladet, eller ved henvendelse til redaksjonen. NB! Abonnementet løper inntil det blir sagt opp skriftlig.

**Årskontingent kr 75,-
Løssalgpris kr 40,- pr hefte**

Redaksjonens adresse:
Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
UNIT Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7004 Trondheim

Abonnér på SPOR!